

Ivo Pilar i naprednjaštvo

Stjepan Matković,
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 28. veljače 2013.)
UDK 929 Pilar, Ivo
32-05 Pilar, Ivo
323.1(436+497)

Autor se u članku bavi ranijim razdobljem Pilarove karijere u namjeri da pokaže kako je njegov životni put višeslojan i ne može se jednostrano ocijeniti kao što je to slučaj u mnogim dosadašnjim radovima. U početnom dijelu rada osvrnuo se na njegovo obiteljsko okruženje i intelektualno oblikovanje tijekom studija u Beču, kada je pripadao modernistički usmjerenom mladeži koja se uglavnom priklonila naprednjačkoj ideologiji. Premda se do odlaska u Bosnu i Hercegovinu samo rubno osvrtao na politička pitanja, očito je da se Pilar u tom razdoblju kritički odnosio prema držanju hrvatske političke elite, držeći da ona zbog svog tradicionalizma ne razumije suvremene probleme društva. U tom smislu odbacivao je i političku doktrinu Stranke prava kao besplodni nacionalizam. Na temelju slabo korištenih i novootkrivenih dokumenata jasno je da je Pilar s nekim drugim pripadnicima pokreta moderne i tijekom boravka u Sarajevu nastavio promišljati u naprednjačkom duhu. Prekretnicu označavaju duboke promjene na hrvatskoj političkoj sceni, kad se osniva Hrvatska pučka napredna stranka, koja je iz taktičkih razloga vezanih uz suradnju sa srpskim političarima zanemarila raspravu o Bosni i Hercegovini, što je po Pilaru bilo neprihvatljivo jer se time išlo u prilog srpskom nacionalizmu. Na kraju članka uvršteni su izvorni prilozi.

Ključne riječi: Ivo Pilar, naprednjaštvo, liberalizam, nacionalizam, moderna, Habsburška Monarhija

Ivo Pilar nesumnjivo se razvio od početka 20. stoljeća do sloma Austro-Ugarske na kraju Prvoga svjetskog rata u jednog od vodećih političara hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. Zahvaljujući tomu neslužbenom položaju odigrao je važnu ulogu u definiranju i tumačenju interesa šire nacionalne zajednice kojoj je pripadao, a po sveobuhvatnosti njegova cjelovita opusa, koji je uz političku dimenziju pružao i niz drugih pogleda o različitim pitanjima s područja prava, kulture, sociologije, povijesti, psihologije i gospodarstva, ostao je dugotrajni predmet zanimanja istraživača različitih područja. Tomu su zasigurno najviše pridonijeli njegovi publicistički uspjesi, navlastito razmatranje južnoslavenskog pitanja tijekom Prvoga svjetskog rata, po kojima je ostao prepoznat kao jedan od vodećih »austro-kroatista«, ujedno sustavni kritičar stvaranja bilo kakve jugoslavenske države izvan Austro-Ugarske u savezu s Kraljevinom Sr-

bijom. Zbog svega toga su ga mnogi prislanjali i na ideologiju pravaštva i(li) bezuvjetnog hrvatskog nacionalizma, a neki su otišli korak dalje pa su ga tendenciozno svrstavali i među ideološke inspiratore ustaškog pokreta, što je osobito došlo do izražaja u dijelu srpske historiografije koja ga je tako mogla najlakše stigmatizirati u sklopu povijesne scene.

Pilarov razvojni put zasigurno nije bio posve jednoznačan. Nužno ga je sagledavati u punini, navlastito u komparativnom kontekstu sa svim obilježjima hrvatskih obzora i utjecaja vanjskih silnica. Poznajući Pilarova promišljanja prije dolaska u Bosnu i uspoređujući ih s kasnijim njegovim ponašanjem u javnom i privatnom životu, može se sa sigurnošću zaključiti da je doživio određene zaokrete u svojim nastupima. Glavna su istraživačka pitanja ovoga rada ustanoviti što pouzdanije njegove ishodišne poglede i pokazati u kolikoj su mjeri s vremenom evoluirali u sljedećoj etapi, možemo li raspravljati o korjenitom obratu ili prilagodabama i zaključiti zbog čega su uopće nastale promjene u njegovim promišljanjima o političkoj zbilji i izazovima budućnosti. S obzirom na tanak sloj inteligencije u Bosni i Hercegovini njegova doba, kao i ubrzanu diferencijaciju političke scene u Trojnoj Kraljevini sa svim popratnim posljedicama na razvojne smjerove sveukupne hrvatske politike, Pilar se tako svojim udjelom nameće i kao predmet proučavanja povijesti ranog 20. stoljeća bez čijeg poznavanja nije moguće shvatiti dolazeće mijene.

Prikupljene činjenice i spoznaje, kao osnovni preduvjet za utemeljene interpretacije, govore da je zamjetno kako se u dosadašnjim radovima o Pilaru znatno manje pozornosti posvećivalo njegovoj ranoj etapi djelovanja do odlaska u Bosnu, a ni o ranim bosanskim iskustvima do neformalnog osnivanja Hrvatske narodne zajednice (1906.), u kojoj je imao istaknutu ulogu, nismo do sada bili potpunije upoznati zbog oskudnosti izvora ili otežanog pristupa dijelu onovremene periodike. Uzmemo li u obzir sadržaj Pilarova nastupanja s početka prošloga stoljeća i pomnije pratimo druge pripadnike njegova okruženja, možemo zaključiti da je riječ o životnoj dionici s nizom posebnosti koje zaslužuju bolje rasvjetljavanje, i to ne samo zbog istraživačkog zanimanja za istaknutog pojedinca, nego i zbog razumijevanja jedne dinamične generacije. A riječ je o pokoljenju koje je sukreiralo neke od glavnih struja u hrvatskoj javnosti u prvim desetljećima 20. stoljeća na nizu područja.

Kad pretražujemo mjesta utjecaja i inspiracija, prije svega treba krenuti od Pilarova obiteljskog okruženja. Njegov otac Gjur (1846.—1893.) bio je jedan od istaknutijih hrvatskih znanstvenika druge polovice 19. stoljeća, međunarodno poznat geolog, akademik JAZU-a, profesor Zagrebačkog sveučilišta i njegov rektor. Nešto je manje isticano da je politički pripadao narodnjačkoj stranci liberalnog usmjerenja. U rodnom Slavonskom Brodu održavao je prisne veze s Andrijom Torkvatom Brlićem, koji je bio jedan od korifeja ideologije jugosla-

venstva.¹ Zasigurno je i zahvaljujući tom poznanstvu dobio financijsku potporu đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera za studiranje u Bruxellesu, koje je bilo odskočna daska za izgradnju njegove vrlo uspješne karijere i društveni proboj. Biskup ga je poslije nastavio podržavati nakon povratka u domovinu i prigodom terenskih istraživanja minerala po Slavoniji pa je tako, primjerice, objavio Proglas svomu vlastelinskom činovništvu i župnicima da mu izađu u susret za boravka u njegovoj biskupiji.² I iz raščlambe bogate korespondencije između Strossmayera i njegova suputnika Franje Račkog razvidno je da su očevi hrvatskog jugoslovenstva poklanjali zamjetnu pozornost Gjuru Pilaru od druge polovice 1870-ih do njegove smrti, smatrajući ga vrlo darovitim pojedincem koji je iskoristiv za »narodnu stvar«. Rački je s tugom pribilježio vijest o Pilarovoj smrti i javio biskupu da ga je isповjedio dva dana prije nego što je umro.³ Svi ti podatci pokazuju da su međusobni odnosi obzoraške kre- me bili solidni, kontinuirani i iskreni. Svoju potvrdu Gjuro Pilar je doživio kad je izabran i za redovitog člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1875.), koja je također bila pod utjecajem elite »narodnjaka« i đakovačkog biskupa, kako u intelektualnom tako i u financijskom pogledu. Iz spomenute korespondencije potječe podatak i o Pilarovu članstvu u Odboru za kongres jugoslavenskih književnika pod egidom JAZU-a, koji se trebao održati u povodu 50. godišnjice narodnog preporoda, a na koju su uz glavne hrvatske znanstveno-kulturne ustanove pozvani Srpsko učeno društvo iz Beograda, Bugarsko književno društvo iz Sofije, Matica srpska iz Novog Sada, Slovenska matica.⁴ Ni je na odmet spomenuti da je poslije i Gjurin brat Martin postao članom JAZU-a (1919.) kao ugledan zagrebački arhitekt, a tijekom Drugoga svjetskog rata potvrđen je i za člana HAZU-a.

Iz političko-stranačkog kuta gledanja nezaobilazna je činjenica da je Gjuro Pilar 1883. ušao u Hrvatski sabor pobjedom u izbornom kotaru Brod, koji će nešto poslije doživjeti preobrazbu u »pravašku kulu«.⁵ Riječ je o izborima koji

¹ U opširnoj političkoj biografiji *Ideali, strast i politika. Život i djelo Andrije Torkvata Brlića* (Zagreb, 2012.) autorica Vlasta Švoger zaključuje da je A. T. Brlić »... branio [je] hrvatske nacionalne interese s (južno)slavenskim konotacijama ...«, str. 236. Podrobnije o vezama Pilar - Brlić vidi: Mato Artuković, »Pisma Đure Pilara u Arhivu obitelji Brlić«, *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, sv. 2, Slavonski Brod, 2002., str. 515-543.

² Krešimir Sakač i Milan Herak, »Znanstveni rad i životni put Gjura Pilara«, *Zbornik znanstvenog skupa o Gjuru Pilaru (1846—1893.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1994., str. 5, Katarina Krizmanić, »Izvori podataka o životu i radu Gjura Pilara«, isto djelo, str. 24 i Zlata Živaković-Kerže, »Gjuro Pilar, prvi hrvatski sveučilišni profesor geologije i mineralogije«, *Osječki zbornik*, 26, 2002., str. 137.

³ *Korespondencija Rački - Strossmayer*, knj. 4., ur. F. Šišić, Zagreb, 1931., nadnevak 1. jun 1893., str. 373.

⁴ Isto, knj. 3, Zagreb, 1930., nadnevak 10. marta 1885., str. 392.

⁵ Mato Artuković, »Crte o političkom radu brodske saborske zastupnice dr. Gjura Pilara«, *Scrinia Slavonica*, 12/2012., str. 95-114. U ostavštini Gjura Pilara, koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu (fond 812, kut.1), nalazi se svežanj naslovljen »Mojim biračem u gradu Brodu i izbornom kotaru« (1883.).

su bili održani na ponovno sjedinjenom krajiškom području i to na listi Neodvisne narodne stranke, osnovane upravo te izborne godine.⁶ Još prije toga, jedno pismo iz vremena neposredno prije donošenja Hrvatsko-ugarske nagodbe govori i o osobnom odnosu prema pravaštvu s kojim će se njegov sin u drugačijem povijesnom trenutku i političkim okolnostima povezati. U pismu koje je uputio Ladislavu (Lacku) Mrazoviću iz Bruxellesa početkom 1868. Gjuro Pilar piše kako mu je »odurno ponašanje naših protivnika Mađjara i Starčevićanaca.«⁷ Podsjetimo da je to bilo vrijeme banskog namjesnika Levina Raucha mađaronsko-unionističke orijentacije, koji je na neki način bio povezan s dijelom pravaša jer je sufinancirao njihov tisak radi suzbijanja utjecaja narodnjačke strane. U borbi između »Strossmayerovaca i Rauchovaca« pravaši su ulazeći u kombinacije s »mađaronima« pokazali osjećaj za političku pragmatiku jer su ishodili Kvaternikov povratak iz druge emigracije u domovinu (»rehabilitaciju«) i nastojali raditi na rušenju »mađarolske/slavoserbske« vladavine čije su predstavnike smatrali »najvećim krivcima nesretne hrvatske politike«, ali su se istovremeno držali svojih načela tako da nikad nisu ušli u politički savez s Rauchom.⁸ Nije na odmet spomenuti ni činjenicu da je Gjuro Pilar bio oženjen za Klementinu (Clementinu) Crnadak, koja je bila pripadnica vrlo ugledne građanske obitelji, jedne od ključnih za izgradnju moderne hrvatske poslovne elite na načelima liberalnog kapitalizma sa snažnim utjecajem na društveni život.⁹ Glava obitelji Gjuro Crnadak također je politički pripadao Narodnoj stranci i kao njezin predstavnik izabran je 1872. u Hrvatski sabor. Da bi se konačno upotpunile spoznaje o širem rodbinskom okruženju, nužno je još skrenuti pozornost na Janka Koharića (Tovarnik, 1877. — Dubrovnik, 1905.), koji je bio Pilarov »bratučed«, odnosno sin Jelisavete Koharić rođ. Pilar, druge sestre njegova oca Gjura. Povjesničar Koharić pripadao je na prijelazu stoljeća pokretu napredne omladine i uživao znatan ugled među »realistima«, koji su u njemu vidjeli izrazitog zastupnika moderne, kritičke historiografije. Poslije je prešao u Split gdje je radio kao suplent i uživao potporu sveučilišnog profesora i istaknutog narodnjaka Natka Nodila. Budući da je Koharić prije radio kao stenograf

⁶ Ivo Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.—2000.*, drugi svezak, Zagreb, 2000., str. 218.

⁷ Arhiv HAZU-a, osobna ostavština Mrazović, XV 46/A-1, Bruselj, 13. 1. 1868. Lacko Mrazović je sin istaknutog narodnjačkog prvaka Matije Mrazovića.

⁸ Milutin Nehajev, *Rakovica*, Zagreb, 1932., str. 155. Nehajev u opisu veza između Raucha i pravaša navodi zajedničko razmatranje istočnog pitanja, poglavito sudbine Bosne i Hercegovine, što je zasigurno bila jedna od velikih tema sučeljavanja između zagovornika ideja jugoslavenstva, pravaštva i unionizma.

⁹ Iscrpnije o Crnatkovima vidi u: Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb, 2007., str. 242-250. Prema osobnoj ostavštini njegova sina Milivoja, koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu (fond 1015), otac Gjuro bio je utemeljitelj i član više desetaka najuglednijih društava. Zbog rodbinskih veza s Ivom Pilarom važno je istaknuti da je Milivoj Crnadak bio zaposlenik Union banke u Sarajevu. Može se pretpostaviti da je time olakšao Pilaru ulazak u bosanski ambijent. Crnatkova majka dolazila je iz plemićke obitelji Chavrak, koja je pak imala i važnu političku ulogu u banskoj Hrvatskoj.

u Hrvatskom saboru, Pilar ga je angažirao da 1901. dođe u Bosnu i posjeti ostarjelog fra Grgu Martića u Kreševu kako bi stenografirao kazivanje tog znamenitog franjevca.¹⁰ Koharić je poslije pisao pod pseudonimima u naprednjačkom *Pokretu*. Neočekivano je stradao u Dubrovniku, kad je pao na Boninovu s visoke hridine u more.¹¹ Prema Pilaru »zaglavio je sam tragički, strmoglavio se... par dana nakon vjenčanja«, dok u njegovu životopisu koji je objavljen u *Hrvatskom biografskom leksikonu* stoji podatak da je počinio samoubojstvo.¹² I još jedna bilješka o Kohariću koja upućuje na slojevitost hrvatskog naprednjaštva. Analitičari njegove historiografije ističu da je bio kritičan prema tradicionalnom pristupu hrvatskih povjesničara, da je nastojao primjenjivati modele pozitivističke sociologije te da je tražio rješenja pronalazeći zakonitosti historijskih pojava, što je sve zajedno išlo u prilog njegovu prijanjanju uz hrvatske moderniste. Ipak, kad je 1904. objavio knjigu *Das Ende des kroatischen National-Königtums*, a riječ je o njegovoj aprobiranoj disertaciji s posvetom Martinu Pilaru, bilo je vidljivo da se radilo o djelu koje potencira aktualnost hrvatsko-ugarskih razmirica i približava se po svojoj strukturi radovima bardova tradicionalne historiografije.¹³ Primjer je to koji upozorava na labavosti primjene naprednjačke doktrine u stvarnosti i zahtijeva od istraživača da ne upadne u žrvanj fraza koje često zamućuju stvarno stanje.

Iz ovih odabranih podataka jasna je politička orijentacija oca Ive Pilara i šireg obiteljskog okruženja. Pripadali su narodnjačkom krugu i slijedili njegove tradicije pa su se tako pridružili skupini tadašnjih intelektualaca i uspješnih privrednika sa snažnim utjecajem na društveni život. Uz to, sačuvana pisma Ive Pilara iz mladosti pokazuju da je s obitelji ljeti redovito odlazio na more, uvijek u razna mjesta Hrvatskog primorja, i ondje je upoznao i mnoge druge pripadnike tzv. obzoraške elite, a jedina je formalna iznimka bio Fran Folnego-

¹⁰ Koharić je stenografirao Martićeva sjećanja objavljena u Zagrebu 1906. pod nazivom *Zapamćenja (1829—1878)*, a za tisak ih je priredio Ferdo Šišić. U organizaciji zapisivanja i tiskanja Martićevih memoara bili su upravo Pilar i Plavšić koji su dolazili u Kreševo, gdje je Martić živio. Usp. uvodnu studiju Ilije Kecmanovića u: *Fra Grgo Martić, Izabrani spisi*, Sarajevo, 1956., str. 20 i polemički odgovor u vezi s tiskanjem *Zapamćenja* fra G.[avro] Gavranic, »Osvrt na tvrdnje dra I. Pilara o postanku Martića Zapamćenja«, *Franjevački vijesnik*, Visoko, br. 1, god. 38., siječanj 1931., str. 10-21.

¹¹ U povodu njegove smrti objavio je Milan Marjanović na čitavoj prvoj stranici *Pokreta* (br. 8, god. II, 19. 2. 1904.) *in memoriam*. Kasnije je isti autor uvrstio Koharićev tekst »Ideje o historiografiji« u svoju knjigu *Hrvatska moderna. Izbor književne kritike*, I. knj, Zagreb, 1951. Usp. još: Ljerka Racko, »Janko Koharić. Prilog poznavanju njegova znanstvenog i publicističkog rada«, *Historijski zbornik*, 1978-79., str. 253-269 i Mario Strecha, »Hrvatska historiografija u XIX. stoljeću«, *Hrvatska i Europa*, sv. IV., Zagreb, 2009., str. 807-808.

¹² Dr. Ivo Pilar (Zagreb), »Kako su nastala »Zapamćenja« fra Grga Martića. Prilog povijesti hrv. književnosti«, *Napredak. Glasilo Hrvatskog kulturnog društva »Napredak« u Sarajevu*, br. 9-10, Sarajevo, rujan-listopad 1930. str. 137. i Ivan Majnarić »Koharić, Janko«, *Hrvatski biografski leksikon* (dalje *HBL*), sv. 7, Zagreb, 2009., str. 471.

¹³ Za M. Gross riječ je o djelu u kojemu autor »ne primjenjuje spomenuta svoja načela«. M. Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb, 1996., str. 186.

vić, istaknuti pravaš koji je zapravo bio vrlo sklon suradnji upravo s tim obzorima i zauzimao se za ideju šire političko-stranačke koncentracije.¹⁴

U takvu obiteljskom okruženju mlađi je Pilar odrastao i izravno upoznao misao Strossmayerovih koncepcija koje će trajno cijeniti prema svim njegovim zapisima. I sam će poslije bez uvijanja zapisati da je »obzoraški slavo-srpski potomak«, što je bila aluzija na ideološka izvorišta Pilarova oca, koja je pomalo odzvanjala samoironijom u kontekstu prekida sa suvremenim nositeljima jugoslavenske ideje. Iskorištena je znamenita »slavosrpska« oznaka koju je skovao s druge strane barikade Ante Starčević za dio hrvatskih političara.¹⁵ Pravaški je prvak u njima vidio nenačelne ljude kojima je iz karijerističkih pobuda bilo stalo jedino do vladajućih i moćnih položaja, dok su za narodne interese slabo marili pa ih je vrlo oštro osuđivao kao društveno beskorisne ljude. Ni obzoraši nisu ostali dužni u izricanju teških riječi, pa se od 1860-ih godina nadalje povelj javna borba koja je posve odijelila dvije velike političke skupine. Ovdje je važno istaknuti da je Pilar u kasnijim radovima, unatoč približavanju politici koju su zastupali dijelovi pravaštva, i to onog frankovačkog smjera kao i specifičnog smjera vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera s naglaskom na katoličkom identitetu (»politički katolicizam«) i pravaškim primjesama, pokazao više razumijevanja za Strossmayerovu ulogu u odnosu na onu Starčevićevu.¹⁶ Đakovački biskup je za njega bio primjer vještog političara koji je u vjerskom pitanju vidio ključ problema polarizacije i zato je nastojao preko jugoslavenske ideje od Hrvatske stvoriti duhovno središte Balkana, odnosno privlačnu točku koja će ojačati hrvatski položaj u Monarhiji i okruženju. Osobito je cijenio njegovu znatnu raspodjelu financijskih sredstava za niz javnih ustanova, susretljivost prema pojedincima, a napose otpor prema »stekliškoj« varijanti politike, što je očito upućivalo na osudu radikalne prakse pravaša u javnom životu ili još više na energične nastupe Ante Starčevića kojemu je osporavao praktičan smisao za stvarnost i neprovedivost njegovih ideja, što nije bilo točno jer Pilar nije uzimao u obzir snagu političke doktrine koja je najdublje prodrla u široke

¹⁴ Stjepan Matković — Edi Miloš, »Iz rane Pilarove obiteljske korespondencije«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, br. 11, 2011., str. 115-132. Zanimljivu hipotezu o Folnegoviću nudi Ivan Peršić, koji ga smatra »začetnikom politike riječke rezolucije« u smislu »slogaškog okupljanja hrvatske opozicije« i pokušaja savezništva s dijelom mađarske politike. I. Peršić, *Kroničarski spisi*, Zagreb, 2002., str. 156-158.

¹⁵ Stjepan Matković, »Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, br. 13, 2012., str. 158.

¹⁶ Kad se spominje Stadler, nužno je skrenuti pozornost i na neke manje istaknute pojedinosti u historiografiji koje upućuju na njegove spona s biskupom Strossmayerom, ali i na zanemarivanje afirmativnih stavova o sarajevskom nadbiskupu koje u ranijem razdoblju svojega djelovanja iznose F. Šupilo i S. Radić. Premda je jasno da je riječ o prevazi ideoloških razilaženja, nije uputno zaobići individualna gledišta bez kojih nije moguće upoznati pojedince sa svim njihovim specifičnostima. Usp. Luka Đaković, »Iz korespondencije Štrosmajer-Stadler 1891—1900«, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, Sarajevo, 1965., 167-275, Mario Strecha, *Katoličko hrvatstvo*, Zagreb, 1997., str. 135 i Bačuška, »Stadlerova propovjed nad Strossmayerovim odrom«, *Hrvatska misao*, god. IV, sv. 8., Zagreb, svibanj 1905., str. 340.

slojeve i osigurala prvenstvo svijesti o vrijednostima hrvatskog državnog i prirodnog prava. Drugim riječima, u Strossmayeru je vidio realista koji je kreirao politiku širokih obzora i poteza, dok su kasniji zagovornici jugoslavenstva bili znatno skućenijih vrijednosti, prepustivši u južnoslavenskom pitanju glavnu ulogu srpskoj strani.¹⁷ S druge strane, Pilar nije bio previše raspoložen prema pravaškim tradicijama, štoviše, kritički je sudio i o Starčeviću i o Kvaterniku, koji su, po njemu, bili tipični primjeri neodmjerenog radikalizma, osuđenog na neuspjehe u sučeljavanju s političkim silnicama toga doba.¹⁸ Sve to kazuje da se Pilar i u svojoj zrelijoj fazi djelovanja nije potpuno iskorijenio iz svojih duhovnih polazišta, koja su utjecala na njegovu sliku (nedovršene) povijesti.

U javnost je Pilar izašao kao otvoreni pristaša moderne na prijelazu stoljeća, pripadnik skupine Mladih i autor nezaobilazne rasprave o secesiji.¹⁹ U tom formativnom razdoblju susrećemo zametke nekih drugih osjećaja i promišljanja, koji su kod njega uhvatili duboke korijene. O moderni su povjesničari književnosti i umjetnosti mnogo pisali, označujući je pokretom koji se početkom 1890-ih naročito snažno oblikovao u Njemačkoj, prelio u Beč i zatim u druge dijelove Monarhije.²⁰ Znatan dio hrvatske omladine slijedio je nove ideje, upijajući ih najviše u sveučilišnim središtima Beča i Praga, što je bila u velikoj mjeri posljedica egzodusa studenata iz Zagreba nakon znamenitih protukhuenovskih demonstracija za kraljeva dolaska u hrvatsku metropolu, ali uz opasku da su neki od istaknutijih modernista započeli studirati izvan Zagrebačkog sveučilišta nešto prije i nisu pripadali prognaničkim skupinama. Tako nastaju t zv.

¹⁷ S motrišta suvremene historiografije poticajna je rasprava koju je izazvala monografija Williama Brooksa Tomljanovića *Biskup Josip Juraj Strossmayer: nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj* (Zagreb 2001.). Na nju je reagirao Vasilije Đ. Krešić dvojezičnom brošurou *Istoriografija u službi politike* (Jagodina 2004.) u kojoj je istaknuo tezu da je Strossmayer zapravo širo »velikohrvatske težnje« i »austrofilstvo«, a prema tomu nije bio zagovornik »jugoslavenstva«. Također, i Tomljanovich pobija starija gledišta o »jugoslavenskom neimarstvu« biskupa koje je vodilo prema jugoslavenskoj zajednici izvan (srednjo)europskog okvira i ističe njegovu ustrajnost na hrvatskom državnom pravu. Čini se da je tek nakon raspada jugoslavenske države sazrelo vrijeme za preispitivanje Strossmayerove baštine bez jugoslavenskog tereta!

¹⁸ Više o tome: S. Matković, »Je li Ivo Pilar bio pravaš?«, *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturom životu u sučelju dvaju stoljeća*, Zagreb, 2013., str. 387-427. Na temelju analize objavljenih Pilarovih djela i njegova neobjavljenog rukopisa o Anti Starčeviću jasno je uočljiva ocjena o »jalovosti« pravaštva u praktičnoj politici.

¹⁹ Publicist Josip Horvat čak ga naziva jednim od ideologa »Moderne«, literatom, estetom pa čak i ateistom! Vidi: J. Horvat, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb, 1965., str. 204. Za ovu posljednju oznaku nismo još pronašli argumente. Istaknuti bosansko-hercegovački publicist iz međurača Ante Malbaša piše: »Dr. Pilar smatra kao svoju naročitu zaslugu da je, iako katolik, pridonio da se suzbije utjecaj nadbiskupa Štadlera.« A. Malbaša, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Sarajevo, 1933., str. 62.

²⁰ Zoran Kravar, »Antimodernistički modernist. Nacionalizam i eshatologija u Nazorovoj pjesmi 'Uskrš', *Croatia et Slavica Iadertina*, I, Zadar, 2005., 313-314. Kravar luči malu modernu, kao pojam koji obilježava razdoblje 1890.—1914., od šireg pojma moderne koji se, prema njemu, razvijao od prosvjetiteljstva do postmoderne.

bečka i praška skupina, koje se obično razdvojeno promatraju kao zasebne cjeline, premda su njihovi članovi u komunikacijskim dodirima, povezuju ih generacijska i(li) zavičajna pripadnost i pojedini zajednički interesi.²¹ Možda je glavna razlika u njihovu nastupu u tome što Bečani namjerno zaobilaze politiku jer smatraju da bi se time samo uključili u mučne sporove među hrvatskim opozicijskim strankama i tako omeli svoje prvotno zanimanje za kulturno-umjetničke teme, dok je Pražani stavljaju na prvo mjesto i time popločavaju svoj put prema zauzimanju znatnog dijela političkog prostora nakon povratka u domovinu.

Pilar nije bio iznimka u pogledu navedenih podjela. U tome su razdoblju njegova politička promišljanja ostala nedovoljno razjašnjena jer se u svojim istupima prije svega bavio kulturološkim pitanjima i istovremeno se disciplinirano posvetio završetku pravnog studija u Beču. Intelektualni angažman bio mu je fokusiran na teme iz umjetnosti i književnosti iz više razloga. Prvi je bio odraz dekadencije, društvenog zastoja i pauperizma, koji su ukazivali na socijalnu problematiku hrvatskog slučaja u doba *fin de siècle*, što pokazuje da »Bečani« u izboru područja djelovanja polaze od potrebe prevladavanja nezavidne gospodarsko-socijalne strukture hrvatske zajednice kao jasnog znaka opće stagnacije.²² Drugi se odnosio na Pilarovu ocjenu da je tada vladala »nesnošljiva atmosfera« i rascjepkanost u političkom životu, koja je većinu omladine usmjeravala prema literarno-umjetničkim izričajima. Konačno, dio Mladih je zbog svega toga potrebu za osvježanjem pronašao na kulturnom području koje im je omogućilo elegantniji izlazak u javnost, gdje su se ipak morali izboriti za svoje mjesto u sučeljavanju sa starijim generacijama.

Pilara kao pripadnika modernistički usmjerne mladeži, koja je preko književno-umjetničkog područja posredno zadirala i u politička pitanja, možemo povezati sa skupinom koja će prerasti u Naprednu omladinu, a pogotovo će važne biti njegove spona s Milivojem Dežmanom, još jednim Strossmayerovim stipendistom, sinom iz ugledne građanske obitelji i bečkim studentom. Dežmanov biograf i namještenik njegova *Obzora* Josip Horvat nastojao ga je prikazati kao ključnu osobu hrvatske moderne koja je zrcalila nezadovoljstvo Mladih stanjem duha nacije i zagovarala apsolutnu individualnu slobodu stvaranja.²³ Sve do Pilarova odlaska u Bosnu, njih dvojica održavali su prijateljske veze iz

²¹ Miroslav Šicel, *Književnost moderne, Povijest hrvatske književnosti*, knj. 5, Zagreb, 1978., str. 17-35, Vida Flaker, *Časopisi hrvatskoga modernističkog pokreta*, Zagreb, 1977., str. 7-8 i Mladen Bošnjak, *Hrvatska intelektualna omladina, Almanah hrvatskih sveučilištaraca*, Zagreb, 1938., str. 44-45. Šicel naglašava razlike i ističe snagu praške skupine, a Flaker i Bošnjak podcrtavaju zajednička obilježja, odnosno sagledavaju sve grupe u cjelini modernističkog pokreta.

²² Tu temu analitički obrađuje Antun Pavešković u članku »Književna publicistika Ive Pilara«, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, sv. 1., Zagreb, 2001., str. 23-37.

²³ J. Horvat, *Hrvatski panoptikum*, str. 111-167.

kojih se vidi su se zauzimali za promicanje modernističkih ideja, očiti su njihov istančan smisao za kritiku, solidarnost za pripadnike vlastitog kruga i raspravljavanje o intimnim problemima koji se uobičajno odnose na većinu pripadnika mlade generacije. Prema svemu sudeći, te su veze bile dijelom zajedničkog bečkog iskustva tijekom studiranja.²⁴ Malo poslije Pilar je objavio pjesmu u prozi »Prvi cjelov« u publikaciji *Hrvatski salon* koju je za tisak priredio Dežman. Njegovu poznatu studiju o sececiji tiskala je Dionička tiskara, nakon što je objavljena u *Viencu*, koja je kao nakladnik i po vlasničkoj strukturi bila vezana za obzoraški krug, a upravo je u to vrijeme Dežman preuzeo umjetničku referadu u *Obzoru*.²⁵

U rasvjetljavanju veza između Pilara i naprednjaka osobito pomaže ostavština Dušana Nikolajeva Plavšića, rodnom Slavonca i pripadnika »grko-istočne« vjere, još jednog pripadnika hrvatske moderne koji je u mladim danima književnom formom iskazivao svoje stavove o potrebama promjena i posebno se istaknuo u izdavanju i uređivanju časopisa *Mladost* s bečkim sjedištem.²⁶ Pilar i Plavšić isto su tako zajedno studirali pravo u Beču, okupljali se u Hrvatskom akademskom društvu Zvonimir te kao i u prethodnom slučaju možemo istaknuti da su bili pripadnici ambiciozne skupine akademske mladeži, građanskog porijekla i iz već etabliranih obitelji, koja je tada smatrala da je nužna promjena ozračja u hrvatskoj kulturi i čitavom društvu.²⁷ Slično drugim pokretima mlađih generacija u Srednjoj Europi, i dio mladih Hrvata nastojao je napustiti tradicionalne pravce, iskazujući otvorenu potrebu za intelektualnim pomacima, a ponajviše za slobodom stvaralaštva, pluralizmom i uspostavljanjem novih estetskih mjerila.²⁸ Tu se prije svega nije kritizirala samo opća situacija u banskoj Hrvatskoj protkana prevlašću khuenovštine, nego i držanje autoriteta u vodećim kulturnim ustanovama, koji su na određeni način prepoznati kao prepreka brzom modernizaciji, konkurenciji i hvatanju ubrzanog ritma europske više kulture. Uz nju je išla i kritika dosega dotadašnje opor-

²⁴ Nešto više o vezama Pilar-Dežman tijekom bečkog studija vidjeti u sljedećem broju *Pilara. Časopisa za društvene i humanističke studije* u kojem ćemo objaviti Pilarova pisma iz Dežmanove osobne ostavštine.

²⁵ Pilar je u *Viencu* objavio još jednu pjesmu u prozi pod nazivom »Veliko zvono«, br. 48, 1898., str. 741-742.

²⁶ Više: Stanislav Marijanović, *Fin de siècle hrvatske Moderne (Generacije »mladih« i časopis »Mladost«)*, Osijek, 1990. U jednom broju *Mladosti* naveden je širi popis od 67 osoba koje su obećale suradnju u tom časopisu, a među njima je bilo i Pilarovo ime. Iz jednog sačuvanog pisma vodu se da je Pilar obavijestio Plavšića da će za *Mladost* prevesti jedno Maeterlinckovo djelo. O Pilarovoj povezanosti s Plavšićem na prijelazu stoljeća vidi: Stjepan Matković, »Pilarova pisma Dušanu Plavšiću: fragment poznavanja hrvatskih secesionista«, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, sv. 2., Zagreb, 2002., str. 33-40.

²⁷ Pregled Plavšićeva životopisa vidi u: Mira Kolar, »Buran život dr. Dušana Plavšića (1875.—1965.)«, *Osječki zbornik* 24-25, Osijek, 2001., str. 131-144. Za razliku od Pilara, Plavšić je studij završio u Pragu.

²⁸ Više o tome vidjeti: Viktor Žmegač, *Duh impresionizma i secesije. Hrvatska moderna*, Zagreb, 1993. i sažeti pregled istog autora, »Europski kontekst hrvatske moderne«, *Hrvatska i Europa*, sv. IV, Zagreb, 2009., str. 411-412.

be, koja je ustrajavala na nedovoljno dinamičnim oblicima agitacije i nije još shvaćala nužnosti dubljeg proučavanja puka, kao i preispitivanja položaja Katoličke crkve u društvu na tragu njezine usporene prilagodbe modernom svijetu. Taj utjecaj vanjskih ideja očit je primjer duboke isprepletenosti suvremenih kretanja u Zapadnoj Europi i čitavoj Austro-Ugarskoj, odnosno permanentnog strujanja novih intelektualnih koncepcija iz imperijalnih središta i razvijenih dijelova Monarhije prema periferiji velike države. Stoga je nužno promatrati utjecaje moderne kao šireg fenomena koji se prirodnim putem, i to ponajprije preko hrvatskih studenata u inozemstvu, nastavio pojavljivati u Hrvatskoj, poglavito u njezinim urbanim sredinama, a time je morao novi pokret poprimiti i specifične oblike radi prilagodbe uvjetima u kojima su živjeli Hrvati. Pripadnicima pokreta bilo je jasno da ne predstavljaju homogenu cjelinu unatoč ideološkim poveznicama i još više mladenačkim zanosima. Tako je, i u Pilarovoj studiji o secesiji, na više mjesta posve uočljivo da je Mladima uspjelo izbaci privlačne parole, ali da nemaju »teoretski određena sredstva ni načine kako postići modernističke ciljeve« te da ovisno o različitim prostorima ideje različito sazrijevaju, čime je razbijena kohezija pokreta.²⁹ Premda je govorio o umjetničkom smjeru, pokazalo se da je Pilar bio realan i dalekovidan i na širem području organiziranja. O tome dovoljno govore kasnije ideološke diferencijacije koje su dovele do stvaranja različitih stranaka s nekomplementarnim programima i odvojenim razvojnim putevima: radićevske Hrvatske pučke seljačke stranke i Hrvatske napredne stranke, odnosno postoje zastupnici agrarne ideologije i građanskog liberalizma koji potvrđuju veću raslojenost društva. S druge strane, upravo je stvaranje naprednjačke stranke, o čemu će poslije biti više govora, bilo pokazatelj trajnije održivosti u dijelovima hrvatskih zemalja novog ideološkog tipa utemeljenog na promicanju liberalnih ideja i pokušajima da one budu vodeća politička doktrina, premda je liberalizam na kraju 19. stoljeća bio u dubokoj krizi u većem dijelu Europe, napose u Beču — jednom od glavnih izvora inspiracija mladih Hrvata — gdje je srušena njegova dugogodišnja hegemonija u korist novih masovnih pokreta.³⁰

Pilar i Plavšić na samome prijelazu stoljeća dolaze u Sarajevo i tu izgrađuju svoje bogate karijere. Prvi počinje raditi kao ravnateljski tajnik Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu, a drugi je u njoj također počeo obavljati činovnički posao i prije odlaska u Zagreb dospio je do položaja tajnika uprave u istoj banci te se istodobno razvio u vrsnog poznavatelja bankar-

²⁹ Vidjeti prema raščlambi Vladimira Malekovića, »Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti«, u: *Secesija u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2003., str. 9-10.

³⁰ Gerald F. Gaus, »Ideološka dominacija uz pomoć filozofske konfuzije. Liberalizam u dvadesetom stoljeću«, u: *Političke ideologije. Novi prikaz*, ur. M. Freeden, Zagreb, 2006., str. 25 i Carl E. Schorske, *Beč krajem stoljeća*, Zagreb, 1997., str. 25-26.

skog poslovanja.³¹ Nijedan od njih dvojice nije se zadovoljavao samo poslovnim dijelom života, nego su se gotovo otpočeka bavili i drugim zadaćama koje su dobile na važnosti zbog postupne promjene vladajuće klime u Bosni i Hercegovini obilježene krajem uprave Benjamina Kállaya i postupnom liberalizacijom javne scene. U jednom međuratnom tekstu Pilar je opisao to inicijalno razdoblje na sljedeći način: »Plavšić i ja našli smo se dakle u zbilji života oba kao mladi činovnici Zemaljske banke u Sarajevu. Zajednička služba omogućavala nam je dnevni saobraćaj, iz koga je naravski nikao povišeni interes za literarna pitanja, koja su nas i na Univerzi zblížila. Taj interes bio je još povišen time, da smo oba mnogo općili u gostoljubivoj kući nezaboravnoga Silvija Strahimira Kranjčevića³², s kime je Dušan Plavšić doskora stupio i u rodbinske veze, oženivši njegovu šogoricu Milu rođ. Kašaj.³³ — U tom krugu, u pjesničkoj kući, u atmosferi zasićenoj literarnim idejama i ambicijama prokljala je doskora pomisao na okupljanje hrvatskih literarnih sila, koje su onda u Sarajevu bile brojne. A bio je i momenat pogodan zato, jer je bosanska uprava dozvolom svečane posvete barjaka hrvatskog pjevačkog društva Trebević u Sarajevu (ljetu 1900.)³⁴ pokazala stanovitu toleranciju naprama Hrvatima i njihovima nastojanjim. — Tako je u jesen 1900. osnovan Klub hrvatskih književnika u Sarajevu.³⁵ U tom klubu su sudjelovali Silvije Str. Kranjčević, Tugomir Alaupović, Vladimir Treščec-Borota, Ivan Milićević, Safvetbeg Bašagić, Josip Milaković, Edhem Mulabdić, Kosta Hörmann, Nikola Ostojić, Ljudevit Dvorniković te Dušan Plavšić i Dr. Ivan Pilar, a bili su još i neki drugi³⁶, na koje se

³¹ Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu osnovana je 1895. s visokim početnim kapitalom. Zbog toga je ta banka bila prijelomna za uvođenje moderniziranog bankarskog sustava i motor za mašnjak razvoju zemaljskoga gospodarstva u sklopu Monarhije. Vidi: Kurt Wessely, »Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien-Herzegowina«, *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*, knj. 1, Beč 1973., str. 542 i Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882—1903*, Sarajevo, 1987., str. 498.

³² O njegovoj biografiji i mjestu u bosanskoj stvarnosti vidjeti: *Skriveni svijet Silvija Strahimira Kranjčevića. Elna i Silvijeva pisma 1897.—1908.*, Zagreb, 2008. s iscrpnom i poticajom studijom Daniela Miščina »Hermeneutika osobnoga svijeta Silvija Strahimira Kranjčevića«, str. 11-221, kao i temeljitom analizom Davora Kapetanića »Književni rad Silvija Strahimira Kranjčevića u sarajevskoj 'Nadi' 1894—1903«, *Rad JAZU*. Razred za suvremenu književnost, knj. 365, Zagreb, 1972., 373-495.

³³ Mila Plavšić, rođ. Kašaj (Ljubljana, 1878. — Zagreb, 1942.), sestra Kranjčevićeve supruge Ele.

³⁴ Proslava uvođenja barjaka Hrvatskog pjevačkog društva Trebević održana je 2. lipnja 1900., a u njoj je sudjelovao i Pilar, koji je prema novinskim izvješćima održao zdravicu u čast nazočnih društava koja su došla iz drugih hrvatskih zemalja (*Hrvatska domovina*, br. 131, 7. 6. 1900., str. 2 i *Hrvatsko pravo*, br. 1374, 6. 6., str. 2).

³⁵ Dubravko Jelčić piše da je riječ o Kolu sarajevskih književnika (D. Jelčić, *Kranjčević*, Zagreb, 1984., str. 168), što potkrepljuju i izvorni dokumenti koje je objavio D. Kapetanić u nav. dj. S obzirom na to da su u sastavu tog Kola prevladavali književnici hrvatskog nacionalnog identiteta, jasnija je naknadna Pilarova oznaka koja je formalno pogrešna, ali sadržajno ispravna.

³⁶ Primjerice: Ljuboje Dlustuš, Đuro Bujher, Adalbert Kuzmanović, Rizabeg Kapetanović, Stjepan Ilijić, Ferdinand Vrbancić i Osman Nuri Hadžić. Posljednjega Pilar nije spomenuo, premda je Nuri Hadžić na jednoj sjednici (»redovitoj večeri«) Kola sarajevskih književnika odbio njegov prijedlog o osnutku lista na nje-

više ne sjećam, jer su rijetko dolazili. — Nije to bilo nikakovo organizirano društvo, nego klub, t. j. zapravo nevezani redoviti sastanci, na kojima se je predavalo, referiralo, debatiralo i izmjenjivale misli i t. d. kako to među literatima već redovito biva. Klub nije imao ni odobrenih pravila, nego nam je sudjelovanje jednoga uplivenoga člana bosanske uprave hofrata Koste Hörmanna, zajamčivalo toleranciju i nesmetanost od strane bosanske uprave, koja je u ono doba bila vrlo sumnjičava naprama svakomu narodnom pokretu. Iz ovih perijodiskih sastanaka, koji su nekoliko godina potrajali, razvio se je kasnije Hrvatski klub u Sarajevu.³⁷ Na sreću, sačuvan je arhiv Kola sarajevskih književnika, koji nudi znatno više obavijesti o njegovu radu.³⁸ Sastoji se od pozivnog pisma (16. prosinca 1900.), zapisnika redovitih večeri (od 21. prosinca 1900. do 24. svibnja 1901.; sveukupno jedanaest održanih sastanaka), Plavšićeva tumačenja obustave rada Kola i popisa njegovih članova. Dokumentacija upućuje na kratkotrajno, ali redovito održavanje skupova svakog drugog tjedna i govori o zamjetnoj ulozi Pilara, koji je vodio zapisnik i aktivno sudjelovao u programu Kola. Na uvodnom sastanku određeni su uvjeti djelovanja i glavni cilj koji je bio u promicanju književnih razgovora, s time »da religiozna i politička pitanja nisu *a priori* isključena, dok ne dobiju partajsko obilježje ili ostave akademičku raspravu.«³⁹ Takvo gledište podudaralo se s pogledima »bečke« skupine modernista, koji su nastojali izbjeći »utjecaj stranačkih firmi«. Iz zapisnika se može saznati da je Pilar zajedno s Plavšićem početkom 1901. u Zagrebu posjetio vodstvo Društva hrvatskih književnika (DHK) i Društvo hrvatskih umjetnika, čime se nastojala uspostaviti čvršća veza s hrvatskom metropolom, i to ponajprije radi protočnosti kulturne suradnje.⁴⁰ *Spiritus movens* DHK-a bio je Milivoj Dežman, stari prijatelj iz studentskih dana, koji je prethodne godine na tragu modernističkih zasada sudjelovao u ustrojavanju toga književnog društva. Ništa manje značajna nije bila činjenica da su članovi sarajevskog društva bili otvoreni za dolazke gostiju iz različitih zemalja pa su se na popisu posjetitelja našla imena poput K. Š. Gjalskog, M. Ogrizovića, M. Dežmana, A. Tresić-Pavičića, I. Čipika, F. Milobara, J. Cvijića, Z. Kvederove i mnogih drugih.⁴¹ Pilar je u Kolu održao zapaženo predavanje o odnosu Starih i Mladih u hrvatskoj literaturi

mačkom jeziku koji bi »u stranom svijetu zagovarao interese Herceg-Bosne.« D. Kapetanić, nav. dj., str. 489.

³⁷ Dr. Ivo Pilar (Zagreb), »Kako su nastala 'Zapamćenja' fra Grge Martića. Prilog povjesti hrv. književnosti«, *Napredak*, br. 9-10, Sarajevo, rujan-listopad 1930., str. 137.

³⁸ D. Kapetanić, nav. dj., str. 484-495.

³⁹ Isto, str. 486.

⁴⁰ Povod za dolazak mogla je biti II. izložba Društva hrvatskih umjetnika koju u *Nadi* obojica prikazuju u članku »Naša pisma. Zagreb, januara 1901.« s potpisom P. i P. (br 3, str. 44-45).

⁴¹ [d.] »Pedeset godina od pokretanja Nade i osnutka Kola hrvatskih književnika u Sarajevu«, *Hrvatska misao*, Sarajevo, 1944., br. 6-7, str. 201.

(29. ožujka 1901.) i tom se prigodom razvila živa rasprava koju je za tu večer zabilježio S. S. Kranjčević. To je predavanje u doradoj i proširenoj inačici objavljeno u sarajevskoj *Nadi*, a tijekom rasprave Pilar je objasnio neka svoja gledišta koja zaslužuju pozornost. Prema njegovu sudu, sadržaj hrvatskog modernizma diktirala je u velikoj mjeri socijalna dimenzija, »deziluzioniranje« Mladih prema politici i preuzimanje stranih ideja kao »posljedice duševne gladi«. U prikazu modernista mogli su se očitovati i njegovi pogledi da je naprednjačko isticanje borbe za osobne slobode zapravo »otpor protiv tradicije autoriteta«, da patriotizam ne smije biti nametnut nego mora »iz nas samih [da] nikne«, a pri kraju se izlaganja osvrnuo i na katolicizam koji, prema njemu, »doživljava propadanje« i izlaz za revitalizaciju traži među slavenskim narodima da bi izravnu kritiku takvog stanja pojačao osudom borbe katolicizma protiv razvitka suvremene znanosti.⁴² I tu se nastavlja put »bečke skupine« jer odražava sukob Mladi — Stari, potiče preispitivanje domoljublja kojim nastoje uskladiti zasade europske moderne i domaćeg stanja te potiče raspravu o vjeri i granicama sloboda. Pilarov je ton u tome pogledu potpuno odgovarao paleti boja Mladih, koji su u kulturnoj borbi ustrajno branili svoje pozicije modernista. Istodobno je na određen način bio i samokritičan, što je naprednjačkim legijama revnih ideologa uglavnom manjkalo u javnom nastupu, vidjevši u tom pokretu omladine pukotine koje ne dopuštaju njegovu homogenost. Istodobno je bio siguran da nije riječ o »mrtvom kapitalu« čime je iskazao optimizam u pogledu budućih kretanja. Kad je na posljednjem sastanku Kola profesor Ljudevit Dvorniković održao predavanje o djelu poznatog njemačkog darvinista i zagovornika evolucijskih teorija Ernesta Haeckela »Die Welträthsel«, točnije izložio je prvi dio izlaganja, slijedila je hitra, žestoka i koncentrirana reakcija biskupskog svećenstva, uključujući i njegove laičke suradnike, koja je dovela do zabrane rada Kola sarajevskih književnika.⁴³ Na taj je način prilagođavanje modernom svijetu s prevlašću liberalnih svjetonazora u krugu dominantno hrvatskih sudionika na samome početku doživjelo neuspjeh. Borba se ipak nastavila.

Pojedini članovi navedenog intelektualno-laičkog kruga u Sarajevu povremeno su istupali i o nekim konfesionalnim pitanjima s osjetljivom političkom pozadinom. Takav je bio slučaj jedne vjerske konverzije s islamske na katoličku vjeru 1903. kad je izbila bučna afera u čijem se središtu našao vrhbosanski nadbiskup Stadler. Tom su prigodom Pilar, Kranjčević i Alaupović sastavili cirkularnu prosvjednu izjavu u kojoj su osudili Stadlerova stajališta.⁴⁴ Smatrali su

⁴² Isto, str. 490-491.

⁴³ Isto, str. 494. Na tome mjestu Plavšić tumači okolnosti prestanka rada Kola uz zaljenje da je taj sarajevski skup išao u smjeru da postane filijalom »Hrvatskog književničkog društva u Zagrebu«, a društvo u kojemu je Kolo nastalo bilo je »nedovoljno razvijeno«.

⁴⁴ Opširnije o tome vidi kod: Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001., str. 174-175.

načelno da su pokrštanja odbijala muslimane od suradnje na zajedničkoj nacionalnoj ideji i tako ih približavala srpskom nacionalnom pokretu čiji su predstavnici propagirali u javnom diskursu protuhrvatstvo i protukatoličanstvo, tvrdeći da je hrvatstvo samo umjetno stvoren izraz u službi interesa Beča i Vatikana.⁴⁵ Stoga su Pilar i druga prosvjednička družina bili protivnici identificiranja hrvatstva samo s katoličanstvom. Taj je podatak važno uočiti i u kontekstu sastava navedenog sarajevskog kruga jer su u njemu sudjelovali i pojedini vrlo istaknuti muslimani, primjerice Safvet beg Bašagić i Edhem Mulabdić, što pokazuje prožimanje liberalnih načela uz istodobno nastojanje za svestranijim povezivanjem pripadnika različitih konfesija, poglavito muslimanske, s hrvatskom nacionalnom idejom.⁴⁶ Upravo u tome razdoblju do izražaja dolazi srpska borba za crkveno-školsku autonomiju, a opravdavala se otporom prema »favoriziranju rimokatoličke vere«, pri čemu su i pojedine muslimanske skupine podupirale autonomistički smjer što je još više moglo utjecati na marginalizaciju tamošnjih Hrvata.⁴⁷ Izjavom istaknutih sarajevskih Hrvata zapravo je upozoreno na političku, demografsku i gospodarsku podređenost hrvatstva u Bosni i Hercegovini. Zbog toga se očekivalo vođenje umjerenije javne politike kojom bi se s vremenom stvorile pretpostavke nužne za jačanje vlastitoga gospodarsko-socijalnog položaja, pridobili saveznici radi izlaska iz inferiornosti i suzbile težnje koje su hrvatskoj strani bile otvoreno suprotstavljene. U tome se smislu ograda od Stadlerovih aktivnosti može očitovati kao dio izbora političke strategije, a ne toliko kao svjetonazorski problem koji bi isključivo ocrtavao nepremostiv jaz između modernista/naprednjaka i konzervativaca katoličke orijentacije.⁴⁸

⁴⁵ Usporedi: Mirjana Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.«, *Historijski zbornik*, 19-20, Zagreb, 1966—67., str. 22, Bojan Aleksov, »Habsburg's 'Colonial Experiment' in Bosnia and Herzegovina Revisited«, u: *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa. Festschrift für Holm Sundhaussen zum 65. Geburtstag*, München 2007., str. 214. i Srećko Džaja, *Bosna i Hercegovina u austro-ugarskom razdoblju (1878—1918)*, Mostar—Zagreb, 2002., str. 222.

⁴⁶ Pilar je poznavao Bašagića još iz vremena bečkog studija. O tome više: Philippe Gelez, *Safvet-beg Bašagić (1870—1934). Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les Musulmans de Bosnie-Herzégovine*, Atena 2010. S Mulabdićem se vjerojatno upoznao u Sarajevu, prije odlaska u Tuzlu. Usp. Pilarovo pismo Mulabdiću iz 1932. u: »Iz neobjavljene korespondencije dr. Ive Pilara«, pr. S. Matković, *Pilar*, br. 13, 2012., str. 194-197. Na početku tog pisma evociraju se uspomene na zajednički rad u sarajevskom klubu književnika.

⁴⁷ Dušan T. Bataković, »Etnički i nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini (XIX-XX vek). Jezik, vera, identitet«, *Dijalog povjesničara-istoričara*, sv. 3., Zagreb, 2001., str. 80-81.

⁴⁸ U životopisima se uočava da je S. S. Kranjčević napustio studij bogoslovije u Rimu i da je bio sklon naprednoj misli te pravaštvu. Nasuprot stereotipima o nepomirljivosti, kritika katoličkog vrha nije značila i razlaz s vjerom i Crkvom jer je Kranjčević inzistirao da njegovo vjenčanje u sarajevskoj katedrali obavi kanonik Šarić, budući vrhbosanski nadbiskup (Miščin, str. 139). Šarić je Kranjčeviću dao i odrješenje neposredno prije smrti (Juro Babić, »Svjedočanstvo nadbiskupa Ivana Šarića o pomirenju s Bogom Silvija Strahimira Kranjčevića prije njegove smrti«, *Hrvatska misao*, br. 2-3, sv. 48, Sarajevo 2008., str. 124-129.). Izvornik Šarićeva pisma, sastavljenog 25. 10. 1922., nalazi se u zagrebačkom NSK, R 7477, a Babić se poziva na Šarićev tekst iz 1953., objavljen u madridskoj reviji na hrvatskom jeziku *Osoba i duh*.

Nije na odmet uzeti u obzir i pretpostavku koja se već pojavila u historiografiji, a govori o pojedinim smjerovima podjela. Riječ je o tvrdnji da je od 1900. središte hrvatskog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini premješteno iz Mostara u Sarajevo, pri čemu u središtu okupacijske uprave do izražaja dolaze doseljenici (»došljaci«).⁴⁹ Prema autoru te pretpostavke, simultano bujaju sporovi u hrvatskim redovima između »građansko-liberalne« i »klerikalne« struje. Franjevački kler kao tradicionalni zastupnik tamošnjeg katoličanstva postavlja se na stranu prve, svjetovne struje.⁵⁰ Njihov savez sa svjetovnom inteligencijom programiran je uvođenjem redovite hijerarhije i oduzimanjem župa franjevcima. U tim sukobima za onu drugu navodi se da nije razumjela lokalne uvjete, a time ni povijesni mentalitet bosanskih i hercegovačkih Hrvata. Problem je u tome što glavni predstavnici dviju struja na prijelazu stoljeća većinom nisu pravi »domaći sinovi« jer se oni tek izgrađuju u duhu modernoga građanstva i pripremaju za vodeće uloge što će doći do izražaja u sastavu vodstva Hrvatske narodne zajednice i uspostave ustavnog života. Stoga »došljaci« imaju važnu ulogu za razvitak hrvatskoga građanstva i prevladavanje tradicionalnih zasada, koje se više nisu mogle održati u novonastalim okolnostima. Drugim riječima, doseljenici sa svojim već stečenim znanjima i iskustvom »habsburške« uprave predvode modernizaciju, a istodobno utječu na formuliranje nacionalne politike u prilagodbi prema zemaljskoj upravi. Pri tome, *volens-nolens* oni su dio svojih ideoloških podloga izgradili prije dolaska u Bosnu i Hercegovinu, što nužno utječe na njihova nacionalnopolitička promišljanja. S druge strane, Hrvati katolici bili su u manjini u Bosni i Hercegovini, što ih je poticalo da traže što bliže odnose s političkim strankama u Trojnoj Kraljevini. I tu nam se zato mišljenje Ivana Dežmana čini opravdanim: »Hrvati su imali u tom pogledu [op. aut. narodnih aspiracija] jasan cilj i prirodno je, da su bili za okupaciju Bosne i da su se izjavili za sjedinjenje s Hrvatskom i Dalmacijom, ako su se i razilazili u metodama, kojima bi se sjedinjenje dalo postići.«⁵¹

Prema fragmentarnim izvorima, koji su nam dostupni, Pilar i Plavšić su za boravka u Sarajevu nastavili održavati veze s nukleusom naprednjaka, to jest sa skupinom iz čijih redova će nastati Napredna stranka. U međuvremenu, »naprednjaci« u banskoj Hrvatskoj koriste se višeslojnom krizom u redovima oporbe za jačanje vlastite promocije. Stranka prava se trajno raskolila, a obzoraši i dalje stagniraju. Kod posljednjih i dalje važno mjesto imaju tradicionalni pogle-

⁴⁹ Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985., str. 156, 168 i 171.

⁵⁰ Iznimno bogatu literaturu o sporu Stadler - franjevci i njegovim dubokim posljedicama nemoguće je kratko navesti pa ovdje ističem jedan od posljednjih radova koji se bavi tom temom i donosi historiografski pregled: Petar Jeleč, »Sarajevski nadbiskup Josip Stadler i bosanski franjevci«, *Bosna Franciscana*, br. 35, Sarajevo, 2011., str. 23-65.

⁵¹ Ivanov [M. Dežman], *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb, 1918., str. 46.

di i taktiziranje s utjecajnim svećenstvom koje ne dopušta veći utjecaj mladima s njihovim reformističkim pogledima, premda su pojedini obzoraški smjerovi iz svoje opozicijske perspektive računali na pripomoć naprednjačke omladine i davali im poslove u ustanovama pod svojim utjecajem. S druge strane, među pravašima koje predvodi Frank prepoznati su potencijali moderne i svih onih pitanja koje su oni postavili na dnevni red. Čista stranka prava zagovarala je liberalne poglede, bavila se problemima što ih donosi kapitalizam, pokazivala zanimanje za radničko pitanje i pokrenula Hrvatsku radničku stranku, otvara prostor za pitanje društvenog položaja žena i potiče modernu umjetnost. U pogledu posljednje teme upravo je Josip Frank, alfa i omega »čistih« pravaša, napisao polemičnu brošuru *U obranu hrvatskih umjetnika* (1898.) u kojoj se stavio na stranu mladih snaga i njihovih ideja.⁵² Unatoč tomu, nitko se od članova pokreta Mladih nije približio frankovcima, izuzevši jedino trenutak skupštinskog pokreta (1903.) kada se okupila široka opozicijska fronta nasuprot khuenovskom režimu. »Čistim« pravašima ipak će uspjeti privući neke poznate predstavnike književnosti moderne.

Pripadnici Napredne omladine politički su se povezali s Hrvatskom strankom prava, koja je nastala 1902. spajanjem matice Stranke prava i Neodvisnom narodnom strankom, što je ponajprije bila posljedica izrazito loših rezultata tih stranaka na saborskim izborima godinu dana prije, kad su u sučeljavanju s Khuenovom Narodnom strankom osvojili minoran broj izbornih kotara. Štoviše, naprednjaci su kao zasebna skupina sudjelovali u toj fuziji i to ih je svakako dodatno afirmiralo u očima šire javnosti jer su stariji političari (»mandarinske glavešine«) morali priznati njihove potencijale. Kao najmlađi kadar vrlo brzo su svojom odlučnošću nastojali preuzeti ključna mjesta i pri tome su dobili otvorenu potporu pojedinih patrijarha hrvatske politike poput Marijana Drenčina, Frana Folnegovića i Natka Nodila, koji su točno predvidjeli važnost i vitalnost naprednjačkih političara (»realista«) u budućem razvoju prilika. Na taj se način pokazalo da se ipak nije moglo podcijeniti jačanje njihova utjecaja što se postupno razvijalo u različitim sferama javnog života.⁵³

Tok događaja pokazao je da nisu usklađeni duhovi unutar Hrvatske stranke prava. Ta tvorevina nikada nije čvrsto zaživjela zbog heterogenosti svojeg sastava i brojnih individualnih ambicija. Njezino rastakanje počinje nakon velikih narodnih nemira 1903. godine u postkhuenovskom ozračju. Ideja o fuziji Hrvatske stranke prava i Čiste stranke prava doživjela je unatoč početnom optimizmu potpun slom. Zatim je agilni Stjepan Radić, do tada tajnik Hrvatske

⁵² Frank je napisao tu brošuru u povodu Kuhačeve *Anarkije u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima*. No, on uskoro financijski podržava reviju *Novi vek*, koju uređuje A. Tresić Pavičić, a on polemizira sa strujom oko bečke *Mladosti*. Istovremeno su Plavšić i Guido Jeny napisali *Odgovor na Kuhačevu Anarhiju* u ime časopisa *Mladost*.

⁵³ Arnold Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj /1835—1918./*, Zagreb, 1999., str. 262.

stranke prava, sa suradnicima napustio tu stranku i osnovao Hrvatsku pučku seljačku stranku. Tijekom proljeća 1904. naprednjaci su pokrenuli tjednik *Pokret*, koji je svjedočio o njihovu nezadovoljstvu dotadašnjim uspjesima vodeće oporbene stranke.⁵⁴ Sljedeći korak učinjen je krajem iste godine, kad se osamostalila Hrvatska napredna stranka. Ta je stranka bila izraz mladog liberalnog građanstva, koje je smatralo da je javni život ušao u duboku krizu i da se jedino samostalnom organizacijom nekadašnjih pripadnika napredne omladine može učiniti iskorak prema realnoj politici. Drugim riječima, oni su krenuli s položaja nužne revizije dotadašnje narodne politike koja, po njima, nije pronašla odgovore na dugotrajnu autoritativnu vladavinu bana Khuena. Stoga u prvom broju *Pokreta* bilježe sljedeće namjere: »Naš će biti zadatak, da tim malim, svagdašnjim, aktuelnim, a temeljnim potrebama posvećujemo najveću pažnju, uvjereni, da se samo na solidnom temelju može osnivati čvrst i zdrav narodni i politički život. Velimo: zdrav narodni život, jer su se u nas u posljednje doba pojavili pojavi, koji dokazuju, da se kod nas moraju udariti gotovo prvi temelji političkom odgoju. Pod dvadesetgodišnjom khuenovštinom kondenziralo se u našem narodnom životu toliko zla i bolesti, te će trebati ozbiljna i obilna rada svih poštenih i razumnih ljudi, da se naš život počne normalno i u civilizovanom stolu razvijati, da se duh nesavjesne i barbarske intolerancije, koju je čitava dva decenija sijao Khuenov sustav u naše društvo, do temelja istriebi i zamijeni duhom razumne kooperacije svih poštenih narodnih grupa i sila.«⁵⁵ U stvarnosti, naprednjaci su bili nezadovoljni zato što je dio vodstva Hrvatske stranke prava i dalje svoju političku strategiju oslanjao na pravaški program iz 1894., koji se temeljio na primjeni državnopravne politike u nacionalno-integracijskom smjeru s osloncem na hrvatsko povijesno pravo i radikalnu kritiku nagodbenog sustava, a napose im je smetala težnja za sklapanjem sporazuma s frankovačkim pravašima. Pokretanje posebne stranke djelomice je odraz otpora prema jačem utjecaju katoličkih svećenika u politici i njihovim nastojanjima da svestrano spriječe prodiranje »naprednjaštva« (osnivanje tjednika *Hrvatstvo*), odnosno liberalnu ideologiju koja je zagovarala odvajanje Crkve od države, te je smatrala da vjerska pitanja ne smiju biti predmet političkih sporova. Nakon Prvog hrvatskog katoličkog kongresa, održanog u rujnu 1900., kao da je započeo još jedan otvoren idejni boj koji su pratile neprestane rasprave na brojnim područjima društvenog života: srednjoškolskom i sveučilišnom, stranačka sučeljavanja i sukobljavanja zbog nadzora nad različitim ustanovama. S aspekta naprednjaštva uočljivo je da, unatoč od tada stalnoj kulturnoj borbi, hrvatski naprednjaci nisu umanjivali vrijednosti pojedinih sveće-

⁵⁴ Podrobnije o tome: Janko Ibler, *Hrvatska politika 1904.—1906.*, Zagreb, 1914/1917., str. 276-277 i Rene Lovrenčić, *Geneza politike »novog kursa«*, Zagreb, 1972., str. 255-257.

⁵⁵ »Pokret«, *Pokret. Glasilo hrvatskih naprednjaka*, god. I., br. 1, Zagreb, 17. 4. 1904., str. 1.

nika za narodne interese (npr. Strossmayer, Rački, Mesić, Dobrila, Pavlinović, pojedini bosansko-hercegovački franjevci i dr.), želeći ih sve zadržati u kolektivnoj memoriji i istodobno ih ugraditi u svoj tip sintetizirajuće povijesti koja je pokazala da u suočavanju s nacionalnom poviješću predstavnicima Katoličke crkve imaju svoje zasebne vrijednosti. Nasuprot tomu, zamjetno je da na prijelazu stoljeća sve više svećenika pristupa pravaškim strankama, videći u njima jedini okvir koji povezuje nacionalni identitet i vjerske vrijednosti («hrvatskog državnog prava i barjaka svetog križa»). Na kraju, pojava Napredne stranke samo je slijedila neke europske primjere, napose one na političko-stranačkom reljefu Austro-Ugarske poput njemačkih Fortschrittspartei, Freisinnige Partei, naprednjačkih Mladočeha, naprednjačkih Mladostenaca i talijanskih Progressista, a u bečkom Carevinskom vijeću svoj je zaseban položaj imao Fortschritt-klub, koji je okupljao široku paletu pripadnika bliskih svjetonazora. Svi su oni dijelili određena ideološka načela poput liberalizma, protuklerikalizma i promoviranja demokratskih vrijednosti uz specifičnu primjenu nacionalizma, odnosno pristup nacionalnom pitanju koje je bilo prilagođeno narodima kojima su pripadali, pri čemu je osobito istaknut primjer njemačkih naprednjaka / nacionalnih liberala.⁵⁶

Na samom kraju prosinca 1904. naprednjaci su napustili Hrvatsku stranku prava i osnovali svoju zasebnu stranku. Tijekom sljedeće godine započeli su s intenzivnom izgradnjom stranačke organizacije, priključili se hrvatsko-srpskoj koaliciji, a polovicom 1906. donijeli su svoj stranački program.⁵⁷ Naprednjački smjer nije se zadržao samo u sklopu banske Hrvatske, nego je dobio istoimenu stranku (prvo nosi ime Hrvatska demokratska stranka, onda Hrvatska pučka napredna stranka) i u Dalmaciji, koja nije imala većeg uspjeha na izborima, ali je okupila niz uglednih imena poput dr. Josipa Smodlake, dr. Ive Tartaglie, dr. Ante Makalea, dr. Prvoslava Grisogona, Ivana Meštovića, Emanuela Vidovića i drugih.⁵⁸ Taj spoj mladih odvjetnika i umjetnika skladno je pristajao uz prekovelebitske kolege, to više što ih je izravno povezivao Natko Nodilo, profesor na Zagrebačkom sveučilištu. I tu dolazimo do zasebnosti bosansko-hercegovačkog primjera i reakcija nekadašnjih ništa manje eksponiranih pripadnika pokreta Mladih, među njima i Ive Pilara, koji su se okupili na novim profesionalnim položajima u Sarajevu.

⁵⁶ O utjecaju naprednjaštva u Austro-Ugarskoj vidi: *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*, Band VII, Verfassung und Parlamentarismus, knj. 1 i 2, Beč, 2000., a o širem značenju tog pojma u 19. st. vidi: Reinhart Koselleck, «Fortschritt als Leitbegriff in 19. Jahrhundert», *Geschichtliche Grundbegriffe*, knj. 2., ur. O. Brunner et al, Stuttgart, 1992., str. 407-423.

⁵⁷ T. Cipek - S Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.—1914.*, Zagreb, 2006., str. 508-513.

⁵⁸ *Zapisi Dra Josipa Smodlake*, ur. M. Kostrenčić, Zagreb, 1972., str. 42-48.

Upravo s krajem 1904. godine i osnutkom naprednjačke stranke u banskoj Hrvatskoj sazreli su uvjeti za ozbiljnije propitivanje međusobnih veza ideološki bliskih pojedinaca. Naprednjački vrh obavještavao je svoje istomišljenike i simpatizere o raznim organizacijskim potezima koji su vodili prema stvaranju zasebne stranke. U tom su smislu javili sarajevskim kolegama namjeru o osnivanju Hrvatskog naprednog, nakladnog i tiskovnog društva, koje je u tadašnjim vremenima bilo neizbježan pothvat za vođenje ozbiljne agitacije u političkom životu. Međutim, odgovor iz Bosne pratili su kritički tonovi. Razlozi nezadovoljstva bili su u prvotnom izostavljanju Bosne i Hercegovine u naprednjačkim tekstovima koji su se odnosili na razradu hrvatske nacionalne i državnopravne politike. Na prvome sastanku naprednjaka u Zagrebu taj je problem barem na neko vrijeme otklonjen jer je M. Heimerl načelno izjavio da su naprednjaci «nacionalna stranka» koja ne čini ustupke drugima (vidi u prilogima dokument IV. s prilogom Heimerlove izjave). Upravo zbog specifičnih političkih uvjeta te međuetničkih i interkonfesionalnih odnosa, dio bosansko-hercegovačkih Hrvata smatrao je kako je nužno proširiti naprednjačku organizaciju u njihove krajeve. Zato su predlagali da se ustroji zasebno središte u Sarajevu za čije bi djelovanje sami preuzeli odgovornost. U skladu sa svojim liberalnim polazištima ocjenjivali su u tom povijesnom trenutku da je politička djelatnost vrhobosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera i njegova okruženja isključivo na katoličkim vrijednostima štetna za opće hrvatske interese, koji su za njih ponajprije bili očitovani u pridobivanju muslimana na njihovu stranu.⁵⁹ Suprotno Stadlerovu nastupu tražili su da se konfesionalne protivnosti »potisnu u kraj» jer su se zbog njih muslimani »odbijali« od hrvatske strane, koja je *en général* bila u nepovoljnijem položaju u odnosu na bošnjačke muslimane i bosansko-hercegovačke Srbe pa je zbog toga zemaljska vlada manje računala s Hrvatima u provedbi svoje praktične politike. Uz to su apostrofirali unutarcrkvene sukobe, stavljajući se na franjevačku stranu u tome sporu, a osobito su pokazivali otklon prema projektu stvaranja Katoličke stranke prava (Hrvatske kršćansko-socijalne stranke prava).⁶⁰ Slijedom toga izražavali su i loše mišljenje o frankovcima, koje je bilo posljedak trajnog nepouzdanja u Josipa Franka i njegovo okruženje. Stoga su predlagali da se hrvatski predstavnici iz Bosne i Hercegovine prvo priključe matičnoj Naprednoj stranci, da u njoj imaju određeni stupanj autonomije te da onda preuzmu odgovornost za rad u zemljama u kojima su živjeli. Na određeni način, naprednjaštvo je za njih bilo prirodno okupljalište inteligenci-

⁵⁹ O tom problemu detaljnije vidi: Z. Grijak, n. dj., kao i pregledni članak Jure Krište, «Ivo Pilar, nadbiskup Josip Stadler i Hrvatska narodna zajednica», *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, 6, Zagreb, 2008., str. 47-52.

⁶⁰ Usp. članak Ivana Šarića «Katolička stranka», *Vrhbosna*, br. 23, Sarajevo, 1906., str. 299-302, u kojemu se osnutak katoličke stranke s osloncem na državnopravni program pravaša iz 1894. opravdava neprihvatljivim liberalizmom obzoraša, njihovih mladih sljedbenika naprednjaka kao i frankovaca.

je koja u osvit dopuštanja slobodnijeg političkog rada u Bosni i Hercegovinu mora preuzeti odgovornost za promicanje hrvatskih interesa i općenito ojačati položaj Hrvata na svim razinama.

Iz sačuvane korespondencije vidljivo je da Pilar i skupina sarajevskih Hrvata ističu bitan problem, tj. da stvarnu situaciju u Bosni i Hercegovini ne poznaje javnost banske Hrvatske ni njezini politički predstavnici. Oni zamjeraju svim strankama da nisu imale razrađen program koji bi se bavio Bosnom i Hercegovinom, a u odgovoru na prve pozive naprednjaka za suradnju očitivali su problem zaobilazanja tog područja i neopravdanog prepuštanja inicijative drugim čimbenicima, ponajprije onom srpskom, kojem se u banskoj Hrvatskoj izlazilo u susret tijekom dogovaranja stranačkih savezništva. Istodobno nije dobiveno recipročno priznanje hrvatstva u Bosni i Hercegovini. Time su dali na znanje da je i banovinskim naprednjacima Bosna i Hercegovina drugorazredno pitanje, odnosno da je bezrazložno stavljeno izvan njihova utjecaja. Tome valja dodati izostanak redovitih veza sa zagrebačkim središtem i brojne prepreke u razvoju hrvatskog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini u predstavnom razdoblju, kad su dualističke (i okupacijske) vlasti određivale kako se i u kolikoj mjeri smije izražavati nacionalni identitet.

Da su kretanja u Bosni i Hercegovini bila opterećena različitim problemima pokazuje još jedan slučaj u koji su bili upleteni pripadnici sarajevskog kruga hrvatskih intelektualaca i naprednjaci iz banske Hrvatske. Riječ je o pokušaju organizacije Prve umjetničke izložbe u Sarajevu. Zapravo, ideja je bila da se radovi hrvatskih umjetnika (Bela Čikoš, Ivan Meštrović, Emanuel Vidović, Ivan Tišov, Celestin Medović, Robert Frangeš, Tomislav Krizman i dr.) koji su bili izloženi u Beogradu na Prvoj jugoslavenskoj umjetničkoj izložbi postavljenoj u sklopu proslave krunidbe Petra Karađorđevića i stogodišnjice srpskog ustanka, neposredno nakon njezina zatvaranja na početku listopada 1904., prenesu u Sarajevo i ondje izlože na posebnoj priredbi. Formalno je inicijativa s bosanskog terena krenula od Hrvatskog pjevačkog i prosvjetnog društva »Trebević« i zatim se, radi uspješnije provedbe, proširila na više organizatora koji su bili spremni prenijeti cijelu izložbu iz Beograda u Sarajevo, čime ona ne bi imala samo hrvatski sadržaj. U međuvremenu je osnovan Odbor prijatelja umjetnosti i umjetnika radi učinkovitije organizacije. Na čelu Odbora za priredbu bili su Ćiro Truhelka i Dušan Plavšić. Među članovima Priređivačkog odbora, koji se sastojao od Sekcije za aranžman, Reprezentacijskog odbora, Sekcije za financijska pitanja i Redakcijskog odbora, bio je niz uglednih imena. Tako je i Pilar prihvatio da bude članom Reprezentacijskog odbora, čime je još jedanput potvrđena njegova uloga u tankom sloju tamošnje hrvatske elite.⁶¹ U cijeloj pri-

⁶¹ HR-HDA-757. Plavšić, kut. 28, svežanj Umjetnička izložba. Popis onih koji su pozvani da budu u Priređivačkom odboru sastojao se od 40 imena. Iz njihovih imena vidi se da su organizatori pozvali pripadnike različitih etničkih i vjerskih skupina koji su zrcalili višeslojni sastav sarajevskog društva (primjerice:

či važna je činjenica da je ideja o izložbi unaprijed dogovarana i o njoj se raspravljalo s Milivojem Dežmanom i slikarom Ivanom Tišovom (nekadašnjim štićenikom I. Kršnjavija), koji su u ljeto 1904. posjetili Sarajevo, zagovarajući suradnju. Nakon toga je naprednjački *Pokret* (br. 18, 14. 8.) objavio vijest o izložbi i potvrdio svoju neprijepornu potporu: »Ovu namisao ne samo da će ona mošnji Hrvati radosno pozdraviti i hrvatskim umjetnicima biti u svemu na ruku, nego ju možemo i mi istaći gotovo kao patriotsku dužnost.« Međutim, razvoj događaja bio je sasvim drugačiji, a po nekim sudionicima postao je izvor dubokog razočaranja i znak političkog preokreta.

Izložba je zamišljena kao eminentno kulturni čin te je istaknuto da izražava »internacionalno polje«, povezuje razne slojeve i može okupiti oprečne elemente bez obzira na društvenu ili narodnu pripadnost.⁶² Zbog materijalnih troškova kanilo se izložiti djela hrvatskih umjetnika, koji bi se za povratka s beogradske izložbe preusmjerili preko Broda u Sarajevo, a da se također pozovu ostali srpski, slovenski i bugarski umjetnici. Da bi se pridobila šira potpora, u pripremama se računalo i na odaziv onih umjetnika iz Austro-Ugarske koji su se bavili bosansko-hercegovačkim motivima. Očekivala se potpora zemaljske vlade Bosne i Hercegovine, gradske uprave i zemaljske željeznice, koja bi besplatno prevozila umjetnine. Na temelju pisma koje je Plavšić poslao Dežmanu pretpostavljalo se, uz određene manje rezerve, da će hrvatski umjetnici poduzeti izložbu,⁶³ a dolazak Srba, Slovenaca i Bugara smatrao se vjerojatnim jedino ako ih podupru njihove vlade i osiguraju dodatni novac, što znači da su organizatori uzimali u obzir po sadržaju više varijanti izložbe: hrvatsku, južnoslavensku i onu koja bi uključivala slikare iz Monarhije koji su se u svojim opusima već bavili bosansko-hercegovačkim motivima. Nekoliko dana poslije, početkom listopada, slijedio je hladan tuš. Iz pisma koje je Truhelka uputio Josipu Brunšmidu, tadašnjem ravnatelju Strossmayerove galerije i organizatoru hrvatskih izlagača na beogradskoj izložbi, razvidno je da su hrvatski umjetnici odbili poziv iz Sarajeva tijekom boravaka u Beogradu i nisu htjeli izlagati u predloženom terminu. Truhelka je izrazio ogorčenje zbog pomanjkanja zanimanja za suradnju: »Dalje je i opet moje privatno, a ja bi želio da ostane i namjerodavno mnijenje, da si hrvatski umjetnici svojim sadanjim zaključkom odbijaju simpatije u Bosni, koje im se dragovoljno donose, a ako bi došlo vrijeme potužiti se na pomanjkanje tih simpatija, neka traže razlog u svom vlastitom postupku.«⁶⁴ Jedno drugo pismo pokazuje i drugu stranu priče. Plavšić je

Josip Vancaš, Ljudevit Dvorniković, Halidbeg Hrasnica, Danilo Dimović, Bahrija Kadić, Edhem Mulabdić, Safvet beg Bašagić, Milan Hadži Ristić, Milan Prelog, Tugomir Alaupović, Hermann Tausk i dr.).

⁶² Isto. Zapisnik.

⁶³ Isto. Pismo od 23. septembra 1904. U njemu Plavšić bilježi: »Naši umjetnici neka ne budu opet šuše, kao što su bili već toliko puta, neka nam samo mirne duše prepuste svoj kompletni dio beogradske izložbe, a ostalo neka prepuste nama.«

⁶⁴ Isto. Sarajevo, 2. oktobra 1904.

pisao Dežmanu: »Javljam za Pokret, da je pisanje Novog Srbobrana, Zastave i ostalih nekijh i hrvatskih novina proti sarajevskoj umjetničkoj izložbi posve bezrazložno, jer priregjivački odbor ne stoji prama bosanskoj vladi u nikakvom drugom odnošaju nego svako drugo privatno poduzeće. Ideju za izložbu dadoše neovisni privatnici, a garanciju za trošak nose grad Sarajevo i privatnici. Nužno je da se u javnosti odrešito izjavi da su hrvatski umjetnici u principu i to prema svojoj davnoj želji veseljem pripravnici izložiti ovdje.«⁶⁵ Iz tog je pisma bilo očito da su naročito srpski listovi u Kraljevini Srbiji i Dvojnoj Monarhiji napali mogućnost da se izložba održi u Sarajevu, smatrajući iz svoga kuta gledanja da je ona isključiva zamisao »tuđinske« okupacijske uprave u Bosni i Hercegovini, kojoj je cilj omesti beogradski dogovor o kulturnom integralizmu južnoslavenskosti, uključujući Srbe i Hrvate.⁶⁶ Prema srbijanskim novinama, uprava pod vodstvom Istvána Buriána namjeravala je prirediti pandan beogradskoj izložbi da »unese klicu razdora plemenskog« i potakne separatizam u trenutku kad je za nove vladajuće dinastije Srbija postala »magnet za ljepšu budućnost Južnih Slovena«. Zapravo, osobito se izražavalo protuaustrijsko raspoloženje jer je za nove vladare u Srbiji glavni protivnik njihove državne politike postao Beč. Takvo stajalište preuzeli su i hrvatski umjetnici jugoslavenske orijentacije, koji su već na sljedećoj izložbi u Sofiji odbili otići na primanje kod »austrijskog poslanika« koje je priredio za »svoje državljane«. Time su htjeli pokazati svoje radikalno stajalište u prilog integralnog jugoslavenskosti te izraziti zahvalnost za poslove koje im je dogovorio beogradski dvor.⁶⁷ Istodobno s promicanjem šire južnoslavenske formule i dalje se otvoreno isticao veliki ideal — »oslobođenje srpskih neoslobođenih krajeva na Balkanu« koji je upućivao na političke ciljeve srpskog dijela jugopokreta.⁶⁸ Zamisao o sarajevskoj izložbi kritizirali su i frankovački krugovi. Njih je zasmetalo što je u najavama isticano jugoslavensko ime: »Kako se vidi, naši slavosrbi zabilježiti će u knjizi svoga zlokobnoga života još jedan sjajni momenat politike svoje, da će se i u Sarajevu na račun 'nesavremenog' hrvatstva prodići 'realno', 'savremeno' jugoslavjanstvo. Ako, gospodo, kad ste već htjeli prirediti hrvatsku izložbu u Sarajevu, što je u ostalom pohvalno, nieste mogli ili smjeli, da ju upriličite pod hrvatskim imenom, kako bi bilo naravno i pravo, onda ste morali misao izložbe uobće napustiti.«⁶⁹ Priredivački odbor iz Sarajeva objavio je nakon skupnog sastanka

⁶⁵ Isto. Plavšićevo pismo Dežmanu bez oznake nadnevka i mjesta.

⁶⁶ Usp. *Novi Srbobran*, »Izložba u Sarajevu?«, br. 206, 21. 9.[4. 10.] 1904., str. 1.

⁶⁷ Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969., str. 10-11. i Maria Meštrović, *Život i djelo Ivana Meštrovića*, Zagreb, 2011., str. 45-46.

⁶⁸ Usp. *Novi Srbobran*, »Sa srpskog omladinskog kongresa«, br. 194, 7. [20] 9. 1904., str. 3. *Hrvatsko Pravo* (niz članaka pod naslovom »Beogradske svečanosti«) prenijelo je tekst iz beogradske *Pravde* u kojemu se spominju »neoslobodjeni srpski krajevi« bez primjese Balkana, a zatim navodi da je uredništvo *N. Srbobrana* dodalo taj zemljovidni pojam.

⁶⁹ »Umjetnička izložba u Sarajevu«, *Hrvatsko pravo*, br. 2676, 15. 10. 1904., str. 2.

održanog 11. listopada, da je odustao od održavanja izložbe zato što je njihov poziv odbijen »po sporazumu sa svim jugoslavenskim umjetnicima a na osnovu utvrgjenoga programa za priregjivanje jugoslavenskih izložaba.«⁷⁰ Istodobno se Odbor samoinicijativno raspustio uz zaključak da su njihova nastojanja bila »posve osigurana«, čime je otklonjena njegova odgovornost za neuspjeh.

Ostala su nam dva zapisa s komentarima o tome događaju iz pera dvojice glavnih organizatora propale izložbe. Plavšić je u tekstu »Historijat osujećene umjetničke izložbe u Sarajevu i još koješta, što je stim u savezu« potvrdio želju priredivača da pokažu kulturnu razinu hrvatske umjetnosti nasuprot podređenom položaju Hrvata u politici Bosne i Hercegovine.⁷¹ Istaknuo je da su tijekom priprema Srbi »prvi put osvanuli u prostorijama hrvatskog Trebevića« i da su »ovdašnji Srbi« pokazali određene simpatije prema reprezentaciji jugoslavenske kulturne zajednice, premda su politički negirali Hrvate. Prema Plavšiću, nesuđenoj sarajevskoj izložbi kumovao je, kako on bilježi, »savez« uspostavljen među umjetnicima na beogradskoj izložbi da će od tada isključivo zajednički djelovati. Riječ je o udruženju Lada, osnovanom u Beogradu 1904. sa zadaćom okupljanja svih južnoslavenskih umjetnika prigodom krunidbe Petra Karađorđevića za srpskog kralja. Time su hrvatski umjetnici zastupani u Beogradu odbacili samostalno izlaganje u Sarajevu, a ostavili su mogućnost da ipak zajedno s drugim »jugoslavenskim« umjetnicima dođu sljedeće godine, čime su sve obavljene predradnje Priredivačkog odbora pale u vodu. Plavšić je stoga zamjerio hrvatskim umjetnicima što ih nisu na vrijeme upozorili o svojem »jugoslavenskom« savezu jer bi se tako na vrijeme izbjegao fijasko. Usporedo su krenuli novinski napadi pojedinih srpskih listova iz banske Hrvatske i južne Ugarske pa i nekih drugih, poput *Novog lista* i *Agramer Zeitung*, koji su događaj prikazivali kao posljedicu austro-ugarske intervencije kojom se namjeravalo oslabiti srbijansku državu i njezinu vladajuću dinastiju u očima monarhijskih južnih Slavena. Upadalo je u oči da se naprednjački *Pokret* povukao, što je osobito bilo krivo jezgri sarajevskih Hrvata, sklonih naprednjacima i koji su u dobroj mjeri prihvatili njihove pozive za veći angažman. Miniranje umjetničke izložbe označilo je prevagu novih oblika političke agitacije jugoslavenskosti pod vodstvom beogradskog središta i još se jedanput upozorilo na poremećene prilike u Bosni i Hercegovini, kao i u zemljama koje su promatrane kao sastavnica južnoslavenskog područja. Sve je to potaknulo Plavšića da zaključi kako se

⁷⁰ Isto. Izjava od 11. oktobra 1904.

⁷¹ Isto. Tekst pisan na pisaćem stroju s nadnevkom oktobar 1904. godine. Taj je tekst bio namijenjen za objavljivanje u karlovačkom *Svjetlu* (»neodvisnom i nepolitičkom listu«), što se može zaključiti na temelju Plavšićeve korespondencije, odn. pisma koje je uputio Dušanu Lopašiću, uredniku *Svjetla*. Tekst je objavljen u: *Svjetlo*, br. 44, 30. 10. 1904., str. 1-2. Znakovito je da su se u *Svjetlu* na početku 20. st. ogradili od »praške i bečke grupe 'mladih'« iz čega vidimo da ta ograda nije smetala »bečkom« Plavšiću da ipak suraduje s karlovačkim listom.

jednostrano želi pokazati da »samo Beograd imade patent na jugoslavenstvo«, a svako hrvatsko nastojanje isključivo se vezalo za austrijske aspiracije. Iz toga je bilo posve jasno da se dogodio sudar južnoslavenskih koncepcija koje su se u mnogome međusobno konfrontirale, ovisno o tome tko ih je zagovarao. Plavšić svoj članak završava na ironičan način i jasnim zaključkom o političkoj dimenziji naizgled kulturnog događaja: »I tako se je na sreću jugoslavenstva spasila 'zdrava slavenska misao'. A treba kod toga konstatovati, da je prvi račun slavljene jugoslavenske kulturne zajednice sa hrvatske strane platilo hrvatstvo Bosne i Hercegovine.« Time je pokazao stvarnog gubitnika i ponovno izrazio razočaranje hrvatskim naprednjacima, koji su u njemu izazvali dvojbe o razini samosvijesti, samostalnosti i »realnom« radu; drugim riječima svim odlikama koje su za njega, jednako kao za Pilara i druge pristaše moderne i naprednjačke ideje, trebale biti okosnica javnog djelovanja.

Slučajem propale sarajevske izložbe naknadno se bavio i drugi njezin organizator. Ćiro Truhelka objavio je u svojim memoarima posebno poglavlje »Nesudena izložba«, u kojemu je iznio svoja sjećanja na taj događaj. Kod njega je naglašeno da je cilj izložbe bio pokazati visoku razinu umjetnosti među banovinskim Hrvatima i time ojačati hrvatsku svijest među sunarodnjacima u Bosni i Hercegovini. Glavnog krivca za slom ideje o izložbi vidio je u srpskim novinama koje su, smatra, ustrajavale da je »Bosna 'srpska' zemlja, još neoslobođena i da u njoj nema mjesta nekoj specijalno hrvatskoj izložbi.«⁷² Nadalje, on ostavlja svjedočanstvo o izravnim prijetnjama organizatorima i povlačenju hrvatskih umjetnika koji su odustali od izlaganja, iako su u početku prvi dali ideju o izložbi. Truhelka je ponudio i opis zašto je u konačnici izložba propala: »Hajka je postajala u beogradskim novinama sve žučljivija, dok se u Beogradu ne dosjetiše načinu, kako će osujetiti sarajevsku izložbu. Pokrenuše akciju, da se pokupuje što više hrvatskih slika uz pogodbu, da se kupcima one predadu odmah, a pojedini hrvatski slikari dobiše povrh toga orden sv. Save. I tako je uspjele pokopati tu hrvatsku izložbu u Sarajevu prije negoli se i rodila.«⁷³ Konačno, Truhelka je istaknuo da od tada postoji prevlast jugoslavenskog ozračja među istaknutim hrvatskim modernistima i na kraju zaključuje kako su time prekinute veze između većeg broja sarajevskih Hrvata s nacionalnom maticom.

Kako su se dalje razvijali odnosi između naprednjaka, ostaje za sada uglavnom nepoznato. Sa sigurnošću možemo tvrditi da je i među onima iz sarajevskog kruga došlo do podjela. Pilar je odlaskom u Tuzlu postupno krenuo drugim političkim putem.⁷⁴ On je prvo vodio prema ustrojavanju Hrvatske narod-

⁷² Ćiro Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, Zagreb, 1992. 2, str. 88.

⁷³ Isto. Popis četrnaestorice hrvatskih umjetnika objavljen je u *Novom listu*, br. 293, 22. 10. 1904., str. 2.

⁷⁴ Tomislav Jonjić, »Dr. Ivo Pilar — odvjetnik u Tuzli (1905.—1920.)«, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije* 3, Zagreb, 2007., str. 11-45.

ne zajednice (HNZ), koja je baštinila dio liberalnog pristupa rješavanju nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini. U toj udruzi, a poslije i stranci, Pilar je u prvo vrijeme imao istaknuto mjesto do njezinih prvaka, rođenih Bosanaca, Nikole Mandića i Joze Sunarića.⁷⁵ Zajedno su podržali aneksiju Monarhiji i otvoreno se u tom trenutku zauzimali za priključenje Trojednoj Kraljevini na načelima hrvatskog državnog prava kao cilja svoje politike. No, ubrzo je napustio HNZ i krenuo posebnim putem koji je obilježila samostalna akcija, pomirba s vrhbosanskim nadbiskupom i oslonac na pravaštvo, a sve u cilju rješavanja hrvatskog pitanja unutar Austro-Ugarske na temelju njezine reforme. S druge strane, Tugomir Alaupović i Milan Prelog također su se oslanjali na liberalne podloge i smjer moderne, ali su u promišljanju nacionalnog pitanja podržali jugoslavenski pokret i izravno sudjelovali u njegovoj sve izraženijoj agitaciji. Za Preloga se čak može reći da je ostao autentičan naprednjak u Sarajevu, koji je nastavio oštro polemizirati s katoličkim krugovima, a istodobno je sve revnije zastupao ideje narodnog jedinstva.⁷⁶ Posljednje godine Prvoga svjetskog rata objavio je kritiku jednog Pilarova djela i tada je zapisao: »Dugo je vremena tuzlanski advokat stajao po strani i odjednom isplivao na političkoj površini valjda u nadi, da je za nj došao pravi čas. Raliirao se s natražnim elementima i postao reprezentantom neznatne šačice ljudi, koja smeta u Bosni rad pravih narodnih ljudi.«⁷⁷ Iz tog je zapisa posve jasan ideološki jaz koji ujedno govori da je Pilar od pasivizacije u Hrvatskoj narodnoj zajednici pa sve do ratnih vremena ostao gotovo politički slabo primjetan, a onda je krenuo u otvoreniju borbu, pri čemu se sudario s onima koji su iz rata izašli kao zastupnici pobjedničke struje. Ostaje simptomatična oznaka, koju izriče jedan naprednjak, da se okupio oko »natražnih« elemenata, a ona se izriče, što je naglašeno, tijekom završnice rata i austro-ugarskog sloma. Plavšićeva daljnja sudbina bila je zaseban primjer. On se 1906. vratio u Zagreb i ostvario zavidnu bankarsku karijeru u Prvoj hrvatskoj štedionici i Hrvatskoj zemaljskoj banci. Ostao je vjeran svojoj staroj ljubavi — književnosti, pa je imao istaknuti položaj u Društvu hrvat-

⁷⁵ Pilar je sudjelovao sredinom kolovoza 1906. u Travniku na proslavi društva »Vlašić« i čitaonice u Dolcu, kada je održana skupština na kojoj su položeni temelji za pokretanje hrvatske organizacije u Bosni i Hercegovini iz koje je proistekla Hrvatska narodna zajednica. Skupu je nazočio nadbiskup Stadler, kao i saborski zastupnici Vladimir Frank i Ivo Elegović iz Starčevićeve hrvatske stranke prave te zastupnik Hrvatske stranke prava Vatroslav Brlić.

⁷⁶ Tako kolegu po struci naziva Josip Matasović u nekrologu. Vidi: »Milan Prelog«, *Narodna starina*, vol. 11, 28, Zagreb, 1932., str. 117. Članak je s gledišta propitivanja ideologija poticajan jer je Matasović uoči Prvoga svjetskog rata pripadao mladohrvatskom pokretu koji se sukobljavao s naprednjaštvom i to najviše zbog različitog pristupa nacionalnom pitanju, a zapravo su oba pokreta, svaki na svoj način, imali utkan liberalni žig. Na istome mjestu autor piše da je Prelog bio »vrlo revan član« sarajevskog Hrvatskog kluba.

⁷⁷ Historicus, »Dr. Ivo Pilar: Politički zemljopis hrvatskih zemalja.«, *Hrvatska njiva*, br. 42, Zagreb, 1918., str. 715. Prelog i Pilar su nekada kao sarajevski građani dijelili bliska gledišta, ali ih je tijekom vremena ideološki razdvojio.

skih književnika i njegovu listu *Savremenik*. Politika nije posve izišla iz njegova vidokruga i on je prema pojedinim bibliografskim referencijama podupirao smjer hrvatsko-srpske koalicije.⁷⁸ O kvaliteti te potpore ne znamo mnogo i ona je izvedena iz Plavšićeve pripadnosti pojedinim udrugama koje su bile sklone ideji južnoslavenske povezanosti. Nasuprot tomu gledištu o sponi s Koalicijom, pisma koja mu je Branko Truhelka, sin ravnatelja Zemaljskog muzeja i kumče, slao iz Sarajevu bacaju sasvim drugačije svjetlo. U jednome je i ovakva ocjena: »Pišite mi, što držite o sadanjim prilikama; nas to ovdje veoma zanima a svako je uvjeren, da se sprema veliki preokret. Bog zna, šta će donijeti slijedeći dan! I ovdje je nastao u zadnje vrijeme preokret. Vlaška agitacija prevršila je svaku mjeru uslijed ponovnih političkih razbojstva, pa se tim ljudima više ne kažu već im se prilikom gazi na kurje oči. Karakterističan je baš u tom pogledu koneks između rezolucije i vlaške propagande u Bosni i meni se gotovo čini, da se ta rezolucija nije sklapala u Rijeci nego u Biogradu. Ne nose rezolucionaški vogje zalud na prsima zvijezdu Karagjorgjevića, a tom će zvijezdom oni pasti, a možede će ta zvijezda i uslijed njihovog pada potamniti.«⁷⁹ Ništa drugačije nije pisao ni Brankov otac Ćiro Truhelka: »Baš mi je Vaš sadanji politički skok od srca mio i ja Vam od srca čestitam, da ste se našli tamo gdje sam Vas već prije dvadeset godina bar srcem znao! — Ta rezolucionaška gamad ipak ima nešta dobra na sebi, kao kuga, koja kada zavlada sili svijet da se očisti i čistoćom njoj samoj otimlje egzistenciju. Da gospoda rezolucionaši imadu samo najmanji pojam, kako svijet o njima ovdje sudi, zastidjeli bi se u dušu.«⁸⁰ Takav ton u pismima navodi na zaključak da ona ipak upućuju i na Plavšićevu, kao adresata, suzdržljivost prema koalicijskoj politici, barem u njezinu početnom razdoblju. Ako bismo prihvatili hipotezu o određenoj vezanosti za Hrvatsko-srpsku koaliciju, onda je Plavšić bio antipod Pilaru, ali isto tako morali bismo istaknuti da su oni ostali u korektnim odnosima i u međuratnom razdoblju. Neposredno prije tragičnog Pilarova kraja zajedno su surađivali u Sociološkom društvu, gdje je Plavšić razlagao o bankarskoj krizi kao dijelu gospodarskog kraha 1930-ih godina.

S druge strane, Pilar je u svojim kasnijim tekstovima iznio određene zaključke o naprednjacima s kojima je u počecima održavao dobre odnose. Priznao je određene zasluge mladim liberalima: »Krug tih mladih ljudi u zajednici s mladošću u Hrvatskoj, gladoj ideja, započeo je u prve dvie godine dvadesetog stoljeća kulturno-politički pokret u Hrvatskoj, kojeg glavni poticaj bijaše duboko nezadovoljstvo s prilikama u Hrvatskoj i protivština protiv postojećih

⁷⁸ Mira Kolar Dimitrijević, »Buran život dr. Dušana Plavšića (1875.—1965.)«, nav. dj., str. 133.

⁷⁹ HR-HDA-757. Ostavština Plavšić, svežanj Političke veze sa Zagrebom, Sarajevo, 5. juna 1907.

⁸⁰ Isto. Pismo je bez nadnevk, ali je iz konteksta jasno da se odnosi na razdoblje vladavine Hrvatsko-srpske koalicije 1906.—1907. jer Ć. Truhelka navodi karakteristične primjere oportunog prelaska nekađšnjih »mađžarona« u redove nove skupine na vlasti.

stranačkih prilika. Jasne ciljeve i točni program taj pokret nije imao.⁸¹ Ocjena je neutralna, odražava i iskustvo osobnog angažmana Pilara u pokretu Mladih i na kraju kritički iznosi činjenicu o programskoj fluidnosti, koja je točna jer su se Mladi fragmentirali u niz skupina s različitim načelima, a ipak su zadržali određeni dinamizam s kojim su se održali u političkoj areni, a neki su čak u odnosu na Pilara zauzeli i vodeće uloge. Preokret u razvoju Mladih uočava Pilar u donošenju Riječke rezolucije, koja je, po njemu, promijenila političke vjetrove, ponajprije u izražavanju otvorenog neprijateljstva prema austrijskom čimbeniku u Monarhiji i težnji za poticanje dobrih odnosa sa Srbima u istoj Monarhiji i izvan nje (»izvanokviraštvo«). Štoviše, Pilar je tvrdio da je spomenuta rezolucija bila »temelj političkog razvoja na jugu Monarhije sve do svjetskog rata«.⁸² Na to se nastavlja politika Napredne stranke, koja je upravo u potpunosti podržavala rezolucionaški smjer, ideju narodnog jedinstva, demokratizam, liberalizam i otpor prodoru kršćansko-socijalnih ideja. Takva gledišta iz ideološke perspektive nisu prijeporna, jer ih potvrđuje naprednjačka praksa i činjenica da je vrh austrijske Kršćansko-socijalne stranke počeo akciju širenja njezine ideologije u različite dijelove Monarhije (uspostava Reichspartei), za što je jedna od pretpostavki bila priprema za uvođenje općeg prava glasovanja. Pilar je zapravo vidio lošu stranu naprednjaka u njihovoj inferiornosti prema srpskoj politici kojoj su prepustili glavnu ulogu. Osobito se isticalo naprednjačko, uključivši i druge hrvatske sastavnice Koalicije, prepuštanje inicijative srpstvu na području Bosne i Hercegovine.⁸³ Pilar je bio mišljenja da je u Koaliciji hrvatska strana očekivala srpsku potporu za provedbu sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, a zauzvrat je prepustila Bosnu i Hercegovinu onoj srpskoj i time se odrekla svojih državnopravnih zahtjeva. Takvo gledište je podudarno s nalazima standardne historiografije. U njoj se precizno uočava da nastupom »novog kursa« dolazi do rekonfiguracije stranačkih odnosa u hrvatskoj politici, koju u njezinu većem dijelu prati prilagođavanje taktike kojom se nastojalo posve izbjeći tradicionalne sukobe sa srpskom politikom. Izdvojimo nekoliko primjera. Mirjana Gross piše da se Hrvatsko-srpska koalicija neposred-

⁸¹ L. v. Südland, *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb, 1943., str. 342. Usp. i Pilarove tekstove objavljene pod naslovom »Zagrebački literarni pokret«, *Nada*, Sarajevo, 1903., br. 16-21, u kojima je istaknuo opću okrenutost Mladih prema literarnoj djelatnosti zbog političkog mrtvila na prijelazu stoljeća.

⁸² Isto, str. 348.

⁸³ Isto, str. 350. Slično Pilaru pisao je A. G. Matoš: »Simpatišemo s Koalicijom onoliko koliko je braniteljica hrvatskih prava, a suzbijati ćemo one tendencije u toj velikoj stranci koje eventualno izrabljuju hrvatsku slogu u korist srpstvu bez obzira na štetu hrvatskih interesa. Mi ne zatvaramo očiju pred činjenicom da se Koalicija dosele založila možda više za srpstvo no za hrvatstvo. Svakome je u živoj pameti kako se u korist Srba usuprot našem državnopravnom pravu u saboru odrekloše Bosne i Hercegovine.«, Antun Gustav Matoš, *Sabrana djela*, Feljtoni, impresije, članci, II, Zagreb, 1973., str. 153. Posljednja Matoševa rečenica odnosi se na pitijsku izjavu Supila u Hrvatskom saboru o mogućim pripadnostima Bosne i Hercegovine.

no nakon osnutka »nije bavila Bosnom i Hercegovinom da ne bi pomutila hrvatsko-srpsku suradnju.« Istodobno su bosansko-hercegovački Srbi »i dalje inzistirali na isključivo srpskom karakteru Bosne i Hercegovine.«⁸⁴ Tereza Ganza Aras tumači da je Hrvatska stranka u Dalmaciji zagovarala sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom »dok se pitanje sjedinjenja ostalih 'zemalja napučenih Hrvatima' ostavlja kao 'vrhovni cilj' narodne borbe, kao daleka budućnost, te se ne ukazuje politički mudrim poimenično nabranje tih zemalja, to prije što je na taj način izgledalo mogućim izbjeći sukob sa Srpskom strankom zbog Bosne i Hercegovine«. A u vezi s Riječkom rezolucijom ista autorica tvrdi: »Bosnu i Hercegovinu se također nije smjelo spominjati zbog težnje da se ne izaziva srpske političare, na čiju se suradnju i pomoć računalo.«⁸⁵ Milorad Ekmečić ide korak dalje i tvrdi: »Po liberalnoj, štrosmajerovskoj ideologiji, Bosna i Hercegovina su, kao jezgro jugoslovenske zajednice, smatrane srpskom zemljom, a to je sledila i Hrvatsko-srpska koalicija. Koalicija je zaista pokušavala (Supilo, Trumbić) da u Bosni i Hercegovini stvori sebi saveznike među katolicima.«⁸⁶ Dakako, posljednje historiografsko gledište Pilar ne bi prihvatio, ali ga navodimo jer potvrđuje odnos Koalicije koji ide u prilog srpske komponente u Bosni i Hercegovini.

Iz svega navednog može se očitovati jasna razdjelnica u Pilarovu odnosu prema dijelovima naprednjačke ideologije. On je uvidio prekretničku točku u provedbi državnoopravne politike, koja ga je zbog popustljivosti naprednjaka i mnogih drugih političara vodila prema do tada suparničkoj strani. Tako je stigao među saveznike kruga oko nadbiskupa Stadlera i frankovačke stranke, koji nisu pokazali znakove kompromisne politike i kombinatorike na račun hrvatstva u Bosni i Hercegovini, nego su je nastojali ojačati izgradnjom vlastitih snaga i drugim oblicima savezništva. To je bio Pilarov doprinos funkcionalnoj integraciji političara heterogenog ideološkog sadržaja. Oni su stavili tradicionalne hrvatske vrijednosti s područja državnog prava na prvo mjesto ili, drugim riječima, zalagali su se na političkom polju da se ne dokinu takve vrijednosti novim konstrukcijama jugoslavenstva. Da je Pilarov ideološki transfer bio dobro poznat političkoj sceni, najbolje svjedoči saborska rasprava iz posljednje godine Austro-Ugarske, kad se u ozračju ratnog rasplesa među zastupničkim klupama stalno preispitavalo tko je bio tko: »Isto tako moram odgovoriti

⁸⁴ M. Gross, nav. dj., str. 22-23. U drugoj raspravi »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, *Istorija XX veka*, III, Beograd, 1962., str. 251-252, ističe »nedorečena shvaćanja« Koalicije jer njezina hrvatska sastavnica želi u vrijeme aneksije priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, a prihvaća i aneksiju Srbiji »ukoliko to velike sile zaključče«. Nadalje, tumači da je Koalicija »zauzela stav pasivnog čekanja«, da »čeka povoljnu međunarodnu situaciju« i daje »više-manje maglovite izjave«.

⁸⁵ T. Ganza Aras, *Politika 'novog kursa' dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split 1992., str. 279 i 325.

⁸⁶ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790—1918*, 2, Beograd, 1989., str. 600.

[zast. Vladimir Prebeg, op. S. M.] i onoj gospodi, koja su stranci prava spočitnuli dra. Pilara. I dr. Pilar jest teoretičar (Zast. Dragutin pl. Hrvoj: Odričete se dakle njega). Ne. (Zast. dr. Aleksander Horvat: On je od pokretaša postao pravaš (kurzivirao S. M.), a vi idete s konja na magarca. (...)).⁸⁷ Čini se da je tada dobro pogodena putanja jednog razvoja u kojem je do izražaja došla opaska o teoretičaru, a oni su često zbog svojeg intelektualizma bili strana tijela za stranačke organizacije.

Sve navedeno pokazuje kompleksnost naprednjaštva i njegovih sudionika, uključujući Pilara. Iz spomenutih primjera vidjeli smo da je postojala idejna podloga za povezivanja dijela laičke inteligencije iz Bosne i Hercegovine s naprednjačkom organizacijom u banskoj Hrvatskoj. Međutim, već na samome početku došlo je do razilaženja zbog specifičnih prilika na tome području. Dio sarajevskog kruga odbacio je nastavak suradnje, dio je nastavio održavati veze, a nalazimo i podatke o onima koji su se izravno povezali s naprednjačkom strankom. Od provedbe aneksije i pripreme za uvođenje parlamentarizma uočava se ubrzanije povezivanje stranačkih organizacija. Tako na skupu naprednjaka u Splitu (1908.) Nikola Spužević iz Mostara nastupa »u ime naprednjaka« iz Bosne i Hercegovine.⁸⁸ Ti primjeri ujedno pokazuju isprepletenost političkih stranaka u banskoj Hrvatskoj s drugim područjima djelovanja hrvatskih političara, jer su slični slučajevi u znatno većem opsegu vidljivi i u primjerima funkcioniranja pravaštva ili Hrvatsko-srpske koalicije, koji pod svojim kišobranom okupljaju i bosansko-hercegovačke Hrvate.

Naprednjački tisak nije posve ignorirao zbivanja u Bosni i Hercegovini ni neposredno nakon svojeg pokretanja. Iz dodanih priloga vidi se nastavak suradnje između dijela bosansko-hercegovačkih Hrvata i naprednjaka. Primjerice, 1905. godine objavljeno je nekoliko članaka o tom području i u njima je prevladavao mišljenje kako se ondje nužno mora osigurati sustavniji pokret među Hrvatima zbog njihova zaostajanja u odnosu na Srbe i muslimane.⁸⁹ I dalje je očit kritički odnos prema vrhbosanskom nadbiskupu (»klerikalne tendencije«), a ništa manje nije osuđivana frankovačka politika koja je u odnosu na druge stranke u banskoj Hrvatskoj posvećivala Bosni i Hercegovini realno najviše pozornosti, što je bio odraz dosljedne primjene pravaškog programa. U

⁸⁷ *Stenografski zapisnici Sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije petogodišta 1913.—1918.*, sv. VI, Zagreb, 1917., str. 914., (sjednica održana 3. srpnja 1918.).

⁸⁸ Prema sadržaju članaka u *Pokretu naprednjaštvo Bosne i Hercegovine* imalo je središte u Mostaru. U svim tim člancima osjeća se naboj sukoba s nadbiskupom Stadlerom i pritom se potencira savezništvo hercegovačkih franjevaca s »naprednim građanstvom«. Kasnije se ustrojavaju i naprednjački klubovi srednjoškolske mladeži. Primjerice, o mostarskom udruženju mladih naprednjaka koje prvo slijedi politiku Hrvatsko-srpske koalicije i zatim zastupa ideje jugoslavenskog nacionalizma piše Ivan Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu*, Sarajevo, 1964., str. 25.

⁸⁹ Novica [Srednja Bosna], »Pismo iz Bosne«, *Pokret*, br. 24, god II., 27. 10. 1905., str. 1. i br. 40, 16. 11. 1905., str. 1-2.

prvome slučaju (vidi prilog br. VIII) uočava se nastojanje sarajevske inteligencije, za koju s punim pravom pretpostavljamo da uključuje i Pilara, premda se on u to vrijeme selio u Tuzlu, gdje je otvorio odvjetnički ured, da se revidira pokušaj nadbiskupa Stadlera o načinu pokretanja novog dnevnog lista u Sarajevu — *Hrvatskog dnevnika*. Tom je prigodom »pet sarajevskih Hrvata« predložilo Stadleru da modificira svoj program za dnevni list, što se može očitovati kao pokušaj prevladavanja suprotstavljenih gledišta. Svoj prijedlog objavili su i u zagrebačkom *Hrvatskom pravu*. Integralni tekst njihove peticije glasi: »Mi domaći sinovi čuteći se pozvanima, predali smo na g. nadbiskupa peticiju, u kojoj smo iz gore spomenutoga programa izlučili ono, što ga čini klerikalnim i konfesionalnim, te zatražili da i on na te modifikacije pristane u interesu uspješnoga i zdravoga razvitka hrvatske misli, koja jest i koja mora biti čisto narodna misao bez ikakve konfesionalne primjese. Ujedno smo zamolili, da se onih pet hiljada primjeraka programa radje spali, a list radje neka ne izadje, nego da hrvatskoj stvari naškodi. — Mi smo prigovorili trećoj točki programa, gdje se govori o 'živjoj vjeri', to jest o katoličkoj, zatim sedmoj točki, gdje se kaže, da će list stajati na stanovištu katoličke vjere. Mi smo tu sedmu točku izpravili tako, da glasi: »7. Ne baviti se vjerskim pitanjima«, a sve drugo smo izostavili. Napokon smo osmu točku preinačili onamo, da glasi: »8. Svih vjeroispovjesti sljedbenike smatrati i paziti kao braću po krvi«. Napokon iztaknusmo u predstavi, da program ovako modificiran ima podpisati 'privremeni odbor', a ne tiskara. Na ovu peticiju ne dobismo do sada nikakva formalna odgovora, nu čujemo s privatne strane, da su pokretači 'Dnevnika' odlučili izdavati ga bez nas i na osnovu nemodificiranog programa.«⁹⁰ Vrlo brzo uslijedio je odgovor kanonika i urednika *Vrhbosne* Ivana Šarića, koji je objavljen u istim novinama. Šarić piše da su peticiju sastavili sarajevski Hrvati koji su državni službenici, što nas upućuje na to da su bili ovisni o zemaljskoj upravi. Njihove zahtjeve predstavio je na sljedeći način: »Da, izostavite iz programa kod točke 3. 'živu vjeru', jer to može biti samo katolička, a nje ne treba da brani list čiste političke naravi; zatim da točka 7. glasi samo: 'Ne baviti se vjerskim pitanjem', jer nikako ne možemo razumjeti, da list, stojeći na stanovištu katoličke vjere, može promicati interese hrvatstva u ovim krajevima; napokon da točka 8. glasi ovako: 'Sljedbenike svih vjera kao sinove ovih zemalja smatrati ćemo i paziti ćemo kao svoju braću po krvi.« Na kraju je dodao da je Stadler 14. ožujka 1905. poslao »formalan odgovor« i da su »dvojica od petorice izstupila iz opozicije.«⁹¹ S druge strane, naprednjački *Pokret* je s prijekorom javio da su spomenuti sarajevski Hrvati pogriješili što su uopće »ugovarali s tim fanatikom«, čime su kru-

⁹⁰ Nekoliko sarajevskih Hrvata, »Nekoliko rieči o 'Hrvatskom Dnevniku', *Hrvatsko Pravo*, br. 2814, 1. 4. 1905., str. 2.

⁹¹ Ivan Šarić, »Izpravak k osnutku 'Hrvatskoga Dnevnika', *Hrvatsko Pravo*, br. 2817, 5. 4. 1905., str. 2.

to zadržali svoj protubiskupski stav, tražeći nastavak kulturnog boja. Dok su bosansko-hercegovački Hrvati pokušali barem komunicirati i pronaći mostove suradnje, zagrebačka je središnjica zagovarala načelo visoko postavljenih barikada.

Spomenuto je već i držanje vodstva Napredne stranke koje se odnosilo na kritiku okretanja frankovaca savezništvu s bečkom politikom. Time je zapravo iz naprednjačkog kuta gledanja bezuvjetno podržana orijentacija Riječke rezolucije te šira koncentracija političkih stranaka i skupina koja je podrazumijevala pridobivanje srpskih političkih predstavnika na svoju stranu radi učinkovitijeg otpora dualističkim silnicama. Naprednjaci su osuđivali »deklamatorstvo« Franka i njegovih sljedbenika, držeći da će svojom »realističkom« taktikom polučiti bolje rezultate u političkoj borbi i nacionalnim težnjama. Zaokret prema austrijskom središtu dijela hrvatske politike smatrali su isključivo negativnom pojavom kojom se postaje »kolonijom tudjinaca« ili neizravno pomaže ispuniti planove o unitarnoj Monarhiji. U tom izboru između čekića i nakovnja pokazalo se da su se pri tome i sami našli u bezizlaznoj situaciji jer su njihove prosudbe o vrijednostima »složne i jedinstvene narodne politike«, također uslijed niza okolnosti i vlastitih promašaja, doživjele brodolom; prvo u kombinatorici s dijelom mađarskih političara, a onda i s bratskim suradnicima iz bloka »narodnog jedinstva«. Time se pokazala sva krhkost njihova zanemarivanja hrvatskog državnog prava u korist ideje narodnog suvereniteta utemeljenog na zamisli integralnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba. Pilar je ipak imao drugačije vizije, koje mu nisu više dopuštale da uspostavi dublje veze s naprednjacima.

Kasnije sudbine istaknutih naprednjaka možda još više potvrđuju unutarnje lomove u odnosu na one koje smo pratili na početku 20. stoljeća. Primjerice, uzmimo u obzir one dramatične značajke Ivana Lorkovića, poznatog kao »naprednjački papa«, koji se vrlo brzo razočarao u zbilji jugoslavenske države i u velikoj mjeri promijenio svoja gledišta o dotadašnjem načinu rješavanja nacionalnog pitanja na temeljima načela o narodnom jedinstvu. Razočaran je bio prije Prvoga svjetskog rata hegemonijskim odnosom vrha Dvojne Monarhije prema Hrvatima, a još više nakon 1918. i beogradskom politikom nametnute centralizacije koja je razbila njegove iluzije o pravednosti »narodne politike.«⁹² Liberalizam je tako ostao trajno prisutan među naprednjacima jer su ga gotovo svi usisali poput majčinog mlijeka, a sve drugo ostalo je predmetom stalnih pretresanja i neprestane borbe u političkoj areni.

⁹² Njemu uz bok mogu se izdvojiti primjeri razočaranosti Živana Bertića i Ksavera Šandora Gjalskog. Usp. Bertićevu brošuru *Hrvatska politika* (1927.) i *Pronevjerene ideale* Gjalskog (1925.).

Prilozi⁹³

I.

Cijenjeni drugovi!

Poslani nam poziv na pouzdani sastanak kano i na osnivanje hrv.[atske] naprednjačke tiskare vrlo nas razveselio.

No moramo istaknuti jednu važnu točku.

U pripremnom prospektu⁹⁴ za osnivanje hrvatske naprednjačke stranke vidimo, da će tiskara kano jedan od glavnih organa nove stranke protegnuti svoj rad samo na Hrvatsku, Slavoniju Dalmaciju i Istru.

O Bosni i Hercegovini neima ni spomena.

Iz toga moramo zaključiti da je u programu stranke da Bosna i Hercegovina neima biti poprištem njezina rada.

Pošto u Bosni i Hercegovini imade samih katolika 350.000 duša, koji Hrvati jesu i hoće da budu — ne obzirujući se, na ostale — to neshvaćamo kako jedna hrvatska i to naprednjačka i realistička stranka može toliki broj Hrvata iz svoga djelokruga isključiti.—

Kao pozvanici i pristaše svega što je zbilja napredno smatrali smo svojom dužnošću upozoriti Vas na ovo prigodom Vašeg pouzdanog sastanka, koji ima stranci temelje položiti. Činimo to tim više, što držimo, da će baš ovo pitanje i u njemu zauzeto stanovište biti za budućnost stranke odsudno.

Sarajevo, 27. prosinca 1904.⁹⁵

II.

Sarajevo, 27. decembra 1904.

Dragi amice Heimerl!

U prilogu uručujemo Ti malu buruntiju⁹⁶ od nas pozvanika iz Sarajeva.

Pošto ne možemo doći na pouzdani sastanak, niti se inače možemo očitovati, kako bi to željeli, to Te molimo, da našu buruntiju na sastanku pročitate.

⁹³ Svi prilozi nalaze su ostavštini Dušana Plavšića, Hrvatski državni arhiv, svežanj Političke veze sa Zagrebom.

⁹⁴ U navedenoj Plavšićevoj ostavštini nalazi se letak pod naslovom »Prospekt« koji se odnosi na osnivanje Hrvatskog naprednjačkog nakladnog i tiskovnog dioničarskog društva u Zagrebu s nadnevkom 29. prosinca 1904., a s potpisima Ivana Ancela, Milana Heimelrla, Lava Mazzure, Živana Bertića, Vicka Iljadice, Frana Poljaka, Većeslava Vildera, Milivoja Dežmana, Ivana Lorkovića i Ise Velikanovića.

⁹⁵ HR-HDA-757. Fond Plavšić, kut. 28., svežanj *Političke veze Bosne sa Zagrebom*, 1904.

⁹⁶ Najčešće se misli na vezirovo pismo u vrijeme osmanlijske uprave koje je bilo upućeno begovima, agama, spahijama i svom narodu, bez obzira na vjersku pripadnost. Obično je sadržavalo važne zapovijedi i odredbe.

Vrlo je kratka i s namjerom suzdržljiva, tako da ju na svaki način možete pročitati.

Ni u postepenom ignoriranju Hrvata u Bosni i Hercegovini za volju Srbima, kako se to očitovalo najprije u pisanijama Stražičića⁹⁷ u *Jedinstvu*, zatim prigodom naumljene umjetničke izložbe u Sarajevu⁹⁸ i napokon u Vašem pozivu, vidimo tako kobnu i upravo sudbonosnu koncesiju Srbima, koju ne mogu opravdati nikaki uspjesi sloge, a kamo li do sada postignuti vrlo dvojbeni uspjesi.

Mi Hrvati u Bosni i Hercegovini ne idemo za velikohrvatskim aspiracijama, niti kanimo Bosnu pretvoriti u isključivo hrvatsku zemlju, niti se kao pijani plo-ta držimo hrvatskog državnog prava u pogledu ovih naših zemalja. Ali držimo da se nesmiije smetnuti s vida, da se je faktična vlast hrvatske države u Bosni protegnula do Vrbasa i da danas u Bosni i Hercegovini živi do 400.000 Hrvata od kojih su najmanje 350.000 katolici i autohtoni živalj. Veći dio stanovništva Hercegovine je katolički hrvatski i to (više) nego muslimani i Srbi zajedno. U Bosni imade cijelih skroz katoličkih kotara i pojedinih mjesta u kojima nema ni ciglog jednog pravoslavnog čeljadeta. A kraj svega toga Srbi na najbezobrazniji način Bosnu svojataju kao srpsku zemlju, te Hrvate naprosto negiraju. Što mi dakle želimo? Želimo da Hrvatima od strane Srba bude u Bosni i Hercegovini priznata ista ravnopravnost koju Srbi traže od Hrvata u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.⁹⁹ Držimo, da bi taj zahtjev morao biti jedna od glavnih tačaka nove naprednjačke stranke i odnošaja te stranke napram Srbima.

Ako Vi ostanete na svom stanovištu, da Bosnu i Hercegovinu prepustite eksploataciji sa strane Srba, onda ćemo biti prisiljeni da se listom dignemo protiv Vas i budite uvjereni, da ćemo biti u stanju prisiliti Vas, da na doličan način vodite računa o ovdašnjim Hrvatima. Dapače možemo Vam javiti, da je svijet već danas ogorčen proti Vama i da smo jedva utišali glasove o narodnom izdajstvu koje Vam se odavde podvaljuje.

Prepustiti Bosnu i Hercegovinu nekoj nepoznatoj vlastitoj sudbini, imalo bi za posljedicu, da će ovdje uhvatiti korijen Frankovština i da će se silno raširiti klerikalizam u izdanju šadlerovskom. Što će onda slijediti? Do mala takav spor sa Srbima i takva bratimska nesloga, koja ne samo da će svaki zajednički na-

⁹⁷ Antonije Stražičić (Dubrovnik, 1864. — Sarajevo, 1921.), novinar. Ovdje se misli na njegovo uređivanje splitskih novina *Jedinstvo* koje su bile glasilo Narodne stranke.

⁹⁸ O otkazivanju sarajevske izložbe kao ustupku srpskim protestima protiv održavanja izložbe hrvatskih umjetnika u središtu Bosne vidi: Č. Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, str. 87-89. Truhelka je tada bio kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu i bio je uključen u organizacijske pripreme za izložbu. Pilar i Plavšić slažu se u ovom pismu s Truhelkinom ocjenom da je otkazivanje izložbe bila »koncesija« Srbima.

⁹⁹ Usp. i: v. [Alaupović], »Pismo iz Sarajeva«, *Pokret*, 21, 21. 5. 1904., str. 1 »Prema tome čine napredne novine krivo, ako prama Srbima u Bosni i Hercegovini pokazuju ma kaku susretljivost, dok oni nama ovdje ne priznaju istu ravnopravnost, koju traže Srbi u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Dapače takovom pretjeranom susretljivošću otežava se naš položaj, i nije dosta, da mi Hrvati slogu sa Srbima protegnemo o na Bosnu i Hercegovinu, nego treba tu slugu ovdješnji Srbi da poprime.«

rodni rad učiniti nemogućim za mnogo godina, nego će ujedno učiniti iluzornom i svaku Vašu tamošnju slogu. Jer tako naivni valjda niste, da ćete vjerovati, da će i Srbi svoje sunarodnjake u Bosni napustiti, kako to Vi činite sa nevjerovatnom lakoćom.

Mi želimo, da se o tom pitanju na svom sastanku javno izazite, jer ćemo inače biti prisiljeni da odmah istupimo proti Vama u javnosti.

Sa našom se buruntijom u svemu slaže i Silvije Str. Kranjčević¹⁰⁰, ali danas ne mogosmo za vremena dobiti njegov potpis.

Ovo mi tebi javljamo privatno, da si upućen u situaciju.

Srdačno te pozdravljaju Tvoji odani

Dušan Plavšić Dr Ivo Pilar

----- III. -----

Cijenjeni drugovi!

Poslani nam poziv na pouzdani sastanak od 29. decembra ov. god., kano i na osnivanje hrvatske naprednjačke tiskare, vrlo nas je razveselio.

Nu moramo iztaknuti jednu važnu točku.

U privremenom prospektu za osnivanje hrvatske naprednjačke tiskare vidimo, da će tiskara kao jedan od glavnih organa nove stranke protezati svoj rad na Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju i Istru.

O Bosni i Hercegovini nema ni spomena.

Iz toga možemo zaključiti, da se prema programu nove stranke njen rad ne će protegnuti na Bosnu i Hercegovinu.

Pošto u Bosni i Hercegovini imade samih katolika 350.000 duša, koji jesu Hrvati i žele da budu Hrvati, — ne obazirući se na ostale —, to ne shvaćamo, kako jedna hrvatska i to naprednjačka i realistička stranka može toliki broj Hrvata iz svog djelokruga izključiti.

Kao pozvanici i pristaše svega, što je zbilja napredno, smatrali smo svojom dužnosti upozoriti Vas na ovo prigodom Vašeg pouzdanog sastanka, koji će stranci imati da položi temelje. Činimo to pako tim više, što držimo, da će baš ovo pitanje i u njem zauzeto stanovište biti odsudno za budućnost stranke.

Sarajevo, dne 27. decembra 1904.

Dr Ivo Pilar Dušan Plavšić Dr Alaupović¹⁰¹ Dr. M. Prelog¹⁰²

¹⁰⁰ Silvije Strahimir Kranjčević (Senj, 1865. — Sarajevo, 1908.), jedan od najznačajnijih hrvatskih pjesnika. U Bosnu i Hercegovinu dolazi 1886. i radi u više gradova (Mostar, Bjeljina, Livno i Sarajevo). Od 1895. do 1903. stvaramo uređuje časopis *Nadu*, koji je nominalno vodio K. Hörmann, a s Pilarom sudjeluje u radu sarajevskog Kola književnika.

¹⁰¹ Dr. Tugomir Alaupović (Dolac kraj Travnika, 1870. — Zagreb, 1958.), pjesnik. Dio studija slavistike od 1891. do 1894. proveo u Beču, gdje je i doktorirao. Prvo je suplent na Klasičnoj gimnaziji u Sarajevu, a zatim predaje na Tehničkoj školi. Objavljivao je u dijelu pravaškog tiska. Neposredno prije Prvog svjet-

----- IV. -----

Dragi prijatelji!

Hvala Vam, što ste naše pismo na skupštini¹⁰³ pročitali. Vaša razjašnjenja zadovoljila su i dobro je da ste u *Pokretu* otisnutom prospektu što ste ga otisnuli u *Pokretu* (pripornu stavku) ispravili onamo da će tiskara osnivati podružnicu u svim zemljama gdje obitavaju Hrvati. To je ovdje duhove malo umirilo.

Nu mi ne kanismo ostate samo kod prvog koraka.

Nigdje nisu političko rasulo, manjak svake organizacije i premah klerikalizma imali tako kobnih posljedica kano u Bosni. Muslimani su se sasvim odbili od nas, vlada ne računa s nama, jer smo faktično *quantité negligable*, i prema tome dolazimo svagdje prekratko. Svi rade u Bosni, samo mi, kod kojih postoji najveći nerazmjer između aspiracija i jakosti naših pozicija, mi ne radimo ništa!

Zato će ona stranka, koja se prva krepko organizira i počme sistematski raditi u Bosni, potegnuti svu ovdašnju hrvatsku inteligenciju sa sobom.

Mi bismo htjeli onu prednost osigurati naprednjačkoj stranci, to tim više, što bi bila upravo katastrofa nedoglednih posljedica, da tu prednost ugrabi koja stranka klerikalne strasti ili frankovština (ovaj pasus je ručno nadopisan na pismo, op. S.M.).

Prema tome držimo neophodno potrebnim, da naprednjačku stranku organizujemo i za Bosnu i Hercegovinu.

Nu ujedno Vas moramo upozoriti izvanredno (nećitko!) i na svaki način, da je ta zadaća ovdje neusporedivo teža i zakučastija, nego u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Prilike u Bosni i Hercegovini sasvim su sui generis, i nedadu se usporediti sa prilikama u Hrvatskoj i ostalim hrvatskim zemljama. U nijednoj hrvatskoj pokrajini neima toliko opreka i toliko neriješenih pitanja, kulturnih, socijalnih i političkih koliko u Bosni. Svaka mlada stranka, koja se uputi na posao, morati će sva ova pitanja riješiti i zauzeti prema njima njeko stanovište. I s tim preuzima izvanrednu odgovornost na sebe.

Sve hrvatske stranke bolovale su na dvjema teškim greškama

1.) da glede politike u Bosni nisu imala nikakvog programa, ni načela; šta više niti nužnog poznavanja zemlje i prilika.

2.) da su ono malo rada htjeli provoditi po hrvatsko-slavonskom šinjelu, pak su onda naravski počinili najveće pogriješke da ne reknemo gluposti.

skog rata zagovarao je jugoslavenstvo, a nakon 1918. prvi ministar za vjere u kraljevskoj vladi. O njemu vidi iscrpnu natuknicu koju je napisao Nedjeljko Mihanović u *HBL*, sv. 1, Zagreb 1983, str. 53.

¹⁰² Dr. Milan Prelog (Zagreb, 1879. — Zagreb, 1931.), povjesničar. Doktorirao povijest u Pragu, a kao nastavnik je, kad je riječ o Bosni, radio u Banjoj Luci i Sarajevu. Često je objavljivao tekstove pod pseudonimom *Historicus*.

¹⁰³ Radi se o sastanku naprednjaka održanom 29. prosinca 1904. u Zagrebu. Taj skup bio je priprema za pokretanje posebne stranačke organizacije. Program naprednjaka donesen je 1906. godine.

Treba dakle da se najprije utanače načela prama kojima će se voditi politika u Bosni, a zatim da se izradi detaljan program za političku djelatnost. Mi bismo dakle u prvom redu izgradili dotične nacрте, te zatim nakon izmjene misli s Vama u Zagrebu podigli te nacрте do programa.

Zatim bismo se u okviru Vaše stranke organizovali te nastojali, da imademo što bolji aparat u provinciji. Organizaciju proveli bismo što sukladnije sa Vašom organizacijom u Hrvatskoj. Organizacija imala bi svoj centrum u Sarajevu te znatnu samostalnost, radi sasvim posebnih prilika koje ovdje vladaju. Odnosaj organizacija stranke u Bosni naprama matici u Hrvatskoj imao bi se odrediti posebnim pravilnikom.

U svrhu provedenja akcije u Bosni umoljavamo preko Vas pripremni odbor u Zagrebu.

1.) da nas dvojicu¹⁰⁴, potpisana primi za svoje redovne članove te ovlasti da započnemo ovdje akciju, te da nam u tu svrhu dostavi shodnu legitimaciju

2.) da nam dostavi prepis nacрте pravila organizacije hrv. napredne stranke, da ga možemo pretresti na povjerljivom sastanku nekolicine posve pouzdanih istomišljenika. Nakon toga dogovora sastavili zatim u sporazumu s vama potrebna pravila za naš samostalni rad i odnosaj prama zagrebačkoj matici.

Ujedno Vas molimo, da nam u stranačkoj registraturi otvorite jedan dossier, kamo da spravljate sve naše dopise, da imate vazda pregled preko čitave naše djelatnosti.

* *Pokret*, br. 1, god. II., 1. 1. 1905., str. 5.

«(...) Dr. Heimerl čita pismo od uglednih prijatelja iz Sarajeva, koji su nam predbacili, da smo isključili Bosnu i Hercegovinu iz našega djelovanja. To je nesporazumak, pa zato izjavljuje, da nam nikad nije palo na pamet, da isključimo te zemlje iz sfere našega rada. Mi ćemo svuda raditi, gdje ima Hrvata. Mi smo nacionalna, a ne teritorijalna stranka, pa nam je zato glavno narod, a ne pojedine zemlje. Neki su mislili, da smo to učinili iz obzira prema Srbima. To bi bilo smiješno od nas, da napuštamo za volju sporazuma sa Srbima naš narod.»

V.

Dopis upućen dr. Milanu Heimerlu

Sarajevo, dne 9. januara 1905.¹⁰⁵

Dragi prijatelju!

Sa zadovoljstvom uzeli smo iz zadnjega »Pokreta« do znanja, da ste naše pismo pročitali na povjerljivom sastanku od 29. pr. mj., i hvala Vam za to u ime

¹⁰⁴ Iz dostupnih dokumenata može se zaključiti da je riječ o Dušanu Plavšiću i Ivi Pilaru.

¹⁰⁵ Ovaj dopis upućen M. Heimerlu gotovo je identičan prethodnom prilogu, koji je pisan čelništvu naprednjaka.

Vaše i naše stvari. Možemo Ti ujedno javiti, da su Vaša razjašnjenja zadovoljila, i dobro je, da ste u prospektu, što ste ga štampali u »Pokretu« prijepornu stavku ispravili onamo, da će tiskara osnivati podružnice u svim zemljama, gdje obitavaju Hrvati. To je ovdje duhove malo umirilo.—

Nu mi držimo svojom dužnosti od prvoga koraka poč i dalje.

Nigdje nisu političko rasulo, manjak svake organizacije i razmah klerikalizma imalo tako kobnih posljedica, kano u Bosni. Muslimani su se sasvim odbili od nas, vlada ne računa s nama; jer smo doista quantite negligeeable, i prema tome ostajemo svagdje kratkih rukava. Svi rade u Bosni, samo mi, kod kojih postoji najveći nerazmjer izmegju aspiracija i jakosti naših pozicija, mi ne radimo ništa.

Zato će ona stranka, koja se prva krepko organizira u Bosni i počne sistematski raditi, potegnuti svu ovdašnju hrvatsku inteligenciju sa sobom.

Mi bismo htjeli ovu prednost osigurati naprednjačkoj stranci, to tim više, što bi bila upravo katastrofa nedoglednih posljedica, da tu prednost ugrabi koja stranka klerikalne masti ili frankovština.

Prema tome držimo neophodno potebnim, da naprednjačku stranku organizujemo i za Bosnu i Hercegovinu.

U isti čas Vas moramo upozoriti, da je ta zadaća ovdje izvanredno teška i na svaki način neusporedivo teža i zakučastija, nego u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Prilike u Bosni i Hercegovini sasvim su *sui generis*, i ne dadu se usporediti sa prilikama u ostalim hrvatskim zemljama. U nijednoj hrvatskoj pokrajini neima toliko opreke i toliko neriješenih pitanja, kulturnih, socijalnih i političkih kako u Bosni. Svaka mlada stranka, koja se uputi u taj posao, morati će sva ova pitanja uvažiti i riješiti, a ako ne riješi a ono barem prama njima zauzeti neko sasvim decidirano stanovište.

Sve hrvatske dosadanje stranke bolovale su na dvjema teškim porgješcima, 1. da glede politike u Bosni i Hercegovini nisu imale nikaki realni program, dapače niti načela, ni nužnog poznavanja zemlje i prilika, 2. da su ono malo rada htjele provesti po hrvatsko-slavonskom šimelu, pa su naravski učinile najveće pogriješke, da ne kažemo gluposti.

Treba dakle da se najprije utanače načela, po kojima će se voditi politika u Bosni i Hercegovini, a zatim da se izradi detaljni program za tu političku djelatnost. Mi bismo dakle u prvom redu izradili dotične nacрте, te zatim nakon izmjene misli s Vama u Zagrebu podigli te nacрте do programa. Zatim bismo se u okviru Vaše stranke organizovali, te nastojali, da imademo što bolji aparat u provinciji. Organizaciju proveli bismo što sukladnije sa Vašom organizacijom u Hrvatskoj. Organizacija za Bosnu i Hercegovinu morala bi svoj centrum imati u Sarajevu, te znatnu samostalnost, radi tih sasvim posebnih prilika, koje ovdje vladaju. Odnosaj organizacije stranke u Bosni prama matici u Zagrebu imao bi se odrediti posebnim pravilnikom.

U svrhu provedenja akcije u Bosni umoljavamo preko Tebe pripremi odbor u Zagrebu,

1. da nas dvojicu potpisane primi za svoje redovne članove, te ovlasti da započnemo ovdje akciju, u koju da nas svrhu shodno legitimira;

2. da nam dostavi prepis nacrtu pravila organizacije hrvatske naprednjačke stranke, da ga možemo pretesti na povjerljivom sastanku nekolicine posve pouzdanih sumišljenika. Na temelju toga dogovora sastavili bi zatim u sporazumu s Vama potrebni pravilnik za naš samostalni rad i odnošaj prema zagrebačkoj matici.

Napokon Vas molimo, da nam u stranačkoj registraturi već sada otvorite dossier, kamo da spremite sve naše dopise, da imadete vazda pregled preko čitavog našeg djelovanja.

Upravljamo ovo pismo opet na Tebe, dragi Heimerl, jer nam nije poznata organizacija pripremnog odbora, pa Te molimo, da nas i o tome obavijestiš, ali se razumije, da ovo što Tebi pišemo vrijedi posve oficijelno za odbor.

Srdačno Tebe i drugove pozdravljaju
odani

Dr Ivo Pilar Dušan Plavšić

Gospodin
Dr. Milan Heimerl
novinar
Zagreb

----- VI. -----

Zgb, 24/1. 905.

Velecjenjenoj gospodi
dru. I. Pilaru i Dušanu Plavšiću u Sarajevu

Draga braćo i prijatelji!

Vaše nas je pismo vanredno obradovalo i ugodno iznenadilo. Ovih dana dolazi trajno u Zagreb Lorković¹⁰⁶, pa će se onda držati sjednica odbora, na koje ćemo razpravljati o Vašem pismu i prijedlozima, što su njem sadržani. Drago nam je da je nesuglasica, koja je nehotice izazvana, još u zametku odstranjena. Meritorno Vam ne možemo sad još odgovoriti, dok ne bude sjednice odbora. Bilo bi međutim možda ipak dobro, da nama ako možete, što prije saobćite, kako biste se u Bosni organizovali. Razumije se, da ćete u tom pogledu biti Vi, koji poznate onamošnje prilike, jedini mjerodavni, da tome sudi-

¹⁰⁶ Ivan Lorković (Zagreb, 1876. — Zagreb, 1926.) živio je do tada u Osijeku, gdje je zajedno s Većeslavom Wilderom izdavao list *Narodnu obranu*. Prije toga je jedno vrijeme studirao pravo u Pragu. Ondje je postao simpatizer Masarykovih ideja, a poslije se s njim često dopisivao.

te. Mi ćemo nastojati da Vam u svakom pogledu budemo na ruku, pa se nadamo, da ćemo zajedničkim djelovanjem i u Bosni moći nešto postići. Pogibao klerikalizma nigdje nije toliko kao baš kod Vas, a o načinu njegova suzbijanja ne možemo ni ovdje naravski ništa zaključivati bez Vas. Vaše su prilike zaista posvema različite od naših, pa zato nema sumnje, da je bezuvjetno nužno, da naprednjačka organizacija u Bosni bude što samostalnija i nezavisnija. To uvidjaju ovdje svi, pa će bez sumnje u tom smislu i glasiti zaključak odbora, o koje ćemo Vas smjesta obavijestiti. Možda biste nam mogli javiti, kako bi bio sastavljen Vaš odbor.

Mi se za sada najviše i gotovo isključivo bavimo skupljanjem dionica za naše poduzeće jer bez toga ne ćemo moći ni za korak napried. Dosele ide prilično. Od poznatih nismo dosele dobili nikakvih prijava, već nam se javljaju sami ljudi, koji su stajali inače po strani i popraćuju svoje prinose vrlo značajnim pismima. A kad nam se ovakvi elementi javljaju, nema sumnje da ćemo uz podporu svojih, poznatih prijatelja moći uspjeti. Kako kod Vas u Bosni? Je li se što u tom pogledu radi? Javite nam.

Ovo nekoliko rieči nije odgovor na Vaše pismo, već samo kratki navještaj našeg odgovora. Izvolite ga ovako i shvatiti. Bilo bi svakako dobro, da se i ustmeno sastanemo i porazgovorimo. Što mislite o tome?

Srdačno Vas pozdravljaju u ime ostalih

Pasarić¹⁰⁷ Wilder¹⁰⁸ Heimrl¹⁰⁹

P. S.

S ovim pismom šaljem Vam i prospekte za sabiranje dionica. Bude li odziv povoljan, počeo bi »Pokret« već 1. ožujka izlaziti kao dnevnik¹¹⁰. Kako s predplatnicima »Pokreta« u Bosni? Ovdje se prilično liepo razvija!

¹⁰⁷ Josip Pasarić (Pušća, 1860. — Zagreb, 1937.) urednik *Vienca* i *Obzora* (1893.—1905.), a zatim izlazi iz posljednjeg zajedno s Milanom Heimerlom i Hinkom Krizmanom te svi prelaze u uredništvo *Pokreta*. Predsjedao je Društvom hrvatskih srednjoškolskih profesora. Kao urednik često je pisao političke članke, a bavio se osobito pitanjima školstva i ruskom književnošću.

¹⁰⁸ Većeslav Wilder (Vilder; Lytomišl, 1878. — London, 1961.), političar. Završio pravo u Pragu i isticao se u pokretu mladih, suradujući u *Hrvatskoj misli*. Od 1902. u Osijeku gdje suuredjuje *Narodnu obranu*, a zatim sudjeluje u pokretanju Hrvatske napredne stranke. U razdoblju 1911.—1918. narodni zastupnik u hrvatskom Saboru.

¹⁰⁹ Milan Heimerl (Heimrl; Križevci, 1876. — Križevci, 1917.), kraće vrijeme studirao pravo u Beču, a zatim u Pragu. U glavnom češkom gradu suosnivač *Hrvatske misli* i suradnik *Novog doba*, utjecajnih časopisa mladih. Jedan je od osnivača Hrvatske napredne stranke te vlasnik i urednik tjednika, poslije dnevnika, *Pokret*. Nakon aneksije približio se Starčevićевой stranci prava. Ukratko o njemu vidi natuknicu u: *HBL*, sv. 5, 2002., str. 498-499.

¹¹⁰ *Pokret* je počeo izlaziti nešto poslije, 1. listopada 1905., kao dnevnik.

VII.

Sarajevo, 12. aprila 1905.

Dragi Heimerl!

Niti ja niti Pilar Ti na Tvoje zadnje pismo do danas nismo odgovorili, a uzrok tome leži u ovdašnjim prilikama, koje su u glavnome posljedica šadlerovog naumljenog lista.¹¹¹ Osim toga smo se baš u zadnje vrijeme nekud raštrkali; Pilar dobio advokaturu u D.[onjo] Tuzli. Tako je sve ostalo *in suspenso*, ali nije zaspalo, i ja se nadam, da ću Ti moći doskora javiti konkretnijih vijesti o našoj ovdašnjoj organizaciji.

Danas Ti šaljem u privitku članak, koji ima biti odgovor na famozni Šarićev¹¹² ispravak u Hrv.[atskom] Pr.[avu]¹¹³. Napisao ga je Dr. Tugomir Alaupović, jedan od one petorice domaćih, koji su Šadleru poslali poznati prosvjed glede programa novog lista.¹¹⁴

Šaljem Ti taj člančić za *Pokret*, jer mislim, da će ga jedino *Pokret* štampati. Alaupović taj člančić nije mogao potpisati, jer je kako znaš bosanski činovnik; to nam je žao, ali šta ćemo, kad je tako. Morati će dakle izaći anonimno, ali razumije se, da možeš spomenuti, da ga primete od prijatelja, koji onoj »petorici« stoji vrlo blizu, te o vjerodostojnosti sadržaja ne može biti dvojbe.

Biti će i iz taktičkih razloga dobro, da taj članak štampaš u *Pokretu*, jer će se time *Pokret* bliže primaknuti ovdašnjoj domaćoj inteligenciji, što je važno za cijelu našu ovdašnju organizaciju.

Pošta koja se je ovdje odala mrtvom Strossmayeru, to je jedan škandal, da mu nema para, — ali to je tako važno, da ću Ti dospijem li još danas o tom napisati posebnu noticu za *Pokret*.

Te se prilike moraju štemplovati.

Primi pozdrav od Tvog odanog

D[ušana] Plavšića

U prilogu pisma nalazi se osmrtnica za Strossmayera sa sljedećim sadržajem:

Gradjani Hrvati u Sarajevu javljaju p. n. općinstvu, da prireguju u ponedjeljak 8. svibnja o. g. u 7 1/2 sati prije podne — trideseti dan smrti — svečane zadušnice u rimokatoličkoj stolnoj crkvi za blagopokojnog hrvatskog velikana Josi-

¹¹¹ Radi se o *Hrvatskom dnevniku*, koji je nosio podnaslov Za interese bosansko-hercegovačkih Hrvata, izdavao ga je nadbiskup Stadler, a među prvim urednicima bio je Kerubin Šegvić. Prvi broj je izašao 2. 1. 1906. Vidi: Đorđe Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850—1941.*, Sarajevo 1961., str. 53. *Hrvatski dnevnik* sustavno se protivio politički novog smjera i Hrvatsko-srpske koalicije.

¹¹² Dr. Ivan Šarić (1871.—1960.) tada je bio urednik dijecezanskog lista *Vrhbosna* i kanonik vrhbosanskog kaptola.

¹¹³ Ivan Šarić, »Izpravak k osnutku Hrvatskoga Dnevnika«, *Hrvatsko Pravo*, br. 2817, 5. 4. 1905., str. 1-2.

¹¹⁴ Radi se o članku »Opet Šadler na djelu«, koji je potpisan inicijalom T.

pa Jurja Strossmayera bosansko-sriemskog biskupa. Zadušnicama će prisustvovati sva hrvatska društva u Sarajevu, a članovi hrvatskog »Sokola« u uniformi postaviti će se oko katafalka u znak počasti.

Prigodno slovo govorit će prečastni franjevački provincijal Dr. fra Daniel Ban¹¹⁵.

Sarajevo, 5. svibnja 1905.

*Plavšićeva »posebna notica« objavljena je kao članak u *Pokretu* pod naslovom »Smrt biskupa Strossmayera i Sarajevo«.¹¹⁶

VIII.

Slavnoj

Hrvatskoj naprednoj stranci,

na ruke dr. Ivana Lorkovića

Potpisano slobodni su obzirom na predstojeću glavnu skupštinu stranke saopćiti Vam sljedeće.

Kako prilike u Bosni i Hercegovini većini u ovim zemljama obitavajućim Hrvatima, poglavito pako zemaljskim činovnicima onemogućuju biti aktivnim članovima kojeg političkog udruženja, nego samo posve slobodni ljudi odavde mogu na taj način dati izraze svome političkom uvjerenju, to od potpisanih ovime samo gg. dr. Pejo Orešković i D. N. Plavšić prijavljuju svoj pristup Hrvatskoj naprednoj stranci, dočim joj ostali potpisani, koji su zemaljski činovnici, ovim putem izrazuju svoje simpatije i odobravanje koli za dosadanji rad, toli u pogledu do sada izragjenog stranačkog programa. Potpisani osobito sa zadovoljstvom prate sjedinjenje stranke sa Hrvatskom naprednom strankom u Dalmaciji i primaju onu točku zajedničkog programa, po kojemu će se rad obiju stranaka protezati i na Bosnu i Hercegovinu.

Rad napredne stranke u pogledu Bosne i Hercegovine imao bi se u prvom redu kretati u dva smjera.

1. Bilo bi potrebno, da napredna stranka u svojem publicističkom i parlamentarnom radu dade naprednim elementima iz Bosne i Hercegovine stalno zalegje, poglavito time, da za raspravljanje ovdašnjih prilika i događaja otvori stupce svoga glasila i da po svojim članovima /.../ prilike iznese pred svjetski forum. To je tim nužnije što napredni elementi u onim krajevima za sada ne posjeduju i prema tiskovnim prilikama bosanskim i ne mogu posjedovati svoj vlastiti napredni i slobodoumni politički organ. Napredna bi pako stranka u svoje glasilo imala nastojati, da napredne elemente u ovim zemljama što više okupi i ujedini, dok se ne namognu samostalno organizovati i da razbistri položaj Hrvata u ovim zemljama i njihov odnošaj prema Srbima i Muslimanima.

¹¹⁵ Govor franjevačkog provincijala dr. Daniela Bana objavljen je u: *Vrhbosna*, br. 11, Sarajevo 1905., str. 202-204. Strossmayer je nosio naslov srijemsko-bosanskog biskupa.

¹¹⁶ *Pokret*, br. 16, 16. 4. 1905., str. 5.

2. Kako Bosna i Hercegovina do danas ne posjeduje zakonike ni za tiskovne stvari, ni u pogledu sastajanja, i kako u ovim zemljama do danas nije garantovana ni osobna sloboda ni sloboda mnijenja, to bi napredna stranka morala poduprijeti nastojanje sveukupnog ovdašnjeg pučanstva, da što prije izvoštiti te najelementarnije uvjete najprimitivnijeg građanskog života, a to tim više što su i ekonomske prilike ovih zemalja toliko napredovale, da je pitanje preuredbe današnjega načina uprave u ovim zemljama postalo akutnim.

Da se rad napredne stranke u pogledu ovih zemalja i odavde podupre, koliko se prema današnjim prilikama i maloga broja posve neovisnih ljudi Hrvati poduprijeti može zaključili su potpisani osobnim i prijateljskim posredovanjem nastojati, da u zemljama što više rašire napredno glasila »Pokret« i da radi neprekidnog i ispravnog obavještenja stranke o ovdašnjim prilikama i dogodjajima, urede povjerljivi izvještavajući bureau, koji će voditi brigu o tome, da se o ovdašnjim prilikama iscrpivo u većim radnjama, o svim važnijim dogodjajima ispravnim vijestima i člancima stalno opskrbi »Pokret«. Potpisani će osim toga napredne elemente [!] u Bosni i Hercegovini i da u sporazumu s njima porade u ovim zemljama u smislu programa napredne stranke.

Kako je poznato, stoji većina Hrvata, koji danas u ovim zemljama javno djeluju, na furtimaško-čistofrankovskom stanovištu, pa u tom smislu pišu i listovi »Hrvatski dnevnik« i »Osvit«. ¹¹⁷ Ta će struja od sada naći odjeka i u Hrvatskom saboru po u zadnjim izborima izabranom zastupniku, sinu ovih zemalja, dr. Ivi Elegoviću ¹¹⁸. Potpisani prema tome drže da bi za objektivno i savremeno pretresivanje ovdašnjih prilika u hrvatskom parlamentarnom životu kao i za unapređenje napredne ideje u ovim zemljama bilo vrlo potrebno, da u hrvatski sabor ugje i koji naprednjak, ako već ne Bosanac, a ono Hrvat živući u ovim krajevima. Za to bi se našla zgoda u nakani našega odličnoga druga dr. Paje Oreškovića, ovdašnjega liječnika zubara, koji se je izjavio pripravnim da u interesu hrvatske oporbene misli i nastojanja hrvatskih naprednjaka, u svom rodnom mjestu a današnjem prijepornom izbornom kotaru Perušiću, istupi kao kandidat udružene hrvatsko-srpske opozicije, a na temelju riječke rezolucije. ¹¹⁹

¹¹⁷ Osvit su novine koje su izlazile u Mostaru od 1898. do 1907. U političko-stranačkom smislu njegovo uredništvo podržava smjer Čiste stranke prava / Starčevićeve hrvatske stranke prava.

¹¹⁸ Dr. Ivo Elegović (Dolac kod Travnika, 1877. — Split, 1959.). Političku karijeru počeo je kao član Čiste stranke prava. U studentskim danima aktivno je sudjelovao u djelatnostima frankovačke studentske omladine i naročito se bavio temama koje su se odnosile na Bosnu i Hercegovinu. U srpnju 1905. promoviran u doktora prava na Zagrebačkom sveučilištu. Saborski zastupnik postao 1906. izborom u Klanjcu. Nakon tih izbora izjavio je »da će i u Saboru biti pobornikom one neugasive težnje mojih zemljaka onkraj Save, da se i Herceg-Bosna utjelovi materijalnoj Hrvatskoj«. Istodobno se žalio da su ga protivnici tijekom kampanje nazivali »Bošnjakom« i »Turčinom«. Poslije se odvojio od pravaštva. Između dvaju svjetskih ratova neko je vrijeme surađivao i s Narodnom radikalnom strankom, a uz potporu Stojadinovićeve vlade i Jugoslavenske radikalne zajednice dobio je položaj javnog bilježnika u Zagrebu.

¹¹⁹ Na kraju dr. Orešković nije sudjelovao u izborima za perušički kotar.

Ima nade, da bi dr. Orešković, usvoji li napredna stranka naum našega druga i iznese li ga kao kandidata udružene oporbe, svojim istupom mogao kotar Perušić predobiti za hrvatsku oporbu. Kandidaturu gosp. Dr. Oreškovića, kojega prati povjerenje i preporuka svih ovdašnjih naprednih elemenata, pozdravila bi sva hrvatska Bosna i Hercegovina sa velikim oduševljenjem, a njegovim bi parlamentarnim položajem vanredno porasli uvjeti za konsolidaciju Hrvata u Bosni i Hercegovini u naprednom smislu i njihov upliv kod mjerodavnih faktora na riješenje ovdašnjih (?), nedostaje riječ, op. S. M.)

Ovo će Vam pismo predati osobno dr. Pajo Orešković, koji odavde polazi u Zagreb na glavnu skupštinu napredne stranke, i sa kojim molimo da ostale uvjete megjusobnog saobraćaja ugovorite.

Konačno izrično naglašujemo, da je bezuvjetno nužno, da radi ovdašnjih prilika ovo pismo smatrate u toliko povjerljivim, da nigdje ne objelodanite ime na potpisanih, niti pismo samo ne publicirate.

Želeći glavnoj skupštini najljepši uspjeh, pozdravljamo Vas bratski: bilježimo se

Sarajevo, dne 1. maja 1906

(Nema potpisa na ovome dopisu, op. S. M.)

IX.

Bez datuma¹²⁰

Dr Ivan Lorković
Zagreb
Uredništvo Pokreta

Hvala na obavijesti. Radujemo se vanredno ponosnoj pobjedi koalirane oporbe¹²¹ i napose pobjedi Vašoj¹²², koja nije samo zaslužena pobjeda Vašeg dosadanjeg političnog rada i smjera nego još više u Hrvatskoj do sada najsjašnjijega i najizrazitija pobjeda napredne misli. Nadajmo se da je osvjetljenje novoga razdoblja. Živili Vaši sviestni izbornici, koji su svojim izborom izvršili historijski dogodjaj. Živila samosvijest i sloboda. Primite oduševljenu čestitku.

Sarajevski prijatelji i istomišljenici

¹²⁰ Iz sadržaja pisma može se zaključiti da je pismo nastalo nakon saborskih izbora 1906., vjerojatno u svibnju te godine kad su održani izbori (od 3. do 5.). Pilar je tada već bio odvjetnik u Tuzli i nije više pripadao sarajevskom krugu.

¹²¹ Misli se na Hrvatsko-srpsku koaliciju u kojoj su bili i naprednjaci.

¹²² Ivan Lorković je na saborskim izborima 1906. pobijedio u valpovačkom izbornom kotaru. Prije toga je bez uspjeha pokušao na naknadnim izborima osvojiti mandat u kotaru Donji Miholjac (1904.).

Stjepan Matković
Ivo Pilar and Progressivism

In the paper the author deals with an earlier period of Pilar's career in order to show the multifarious character of his life's journey which cannot be judged from a single perspective as was the case in numerous works to date. In the first part of the paper the author dwells on Pilar's family life and intellectual evolution in the course of his studies in Vienna, where he joined a group of young people advocating modernism and mostly inclined toward a progressive ideology. Although until his departure for Bosnia and Herzegovina he only marginally dealt with political issues, it is evident that at that time Pilar had a critical view of the Croatian political elite, convinced that due to its conservatism it did not understand contemporary societal problems. In that sense he discarded the political doctrine of the Party of Right as fruitless nationalism. On the basis of some rarely used and newly discovered documents it has become evident that Pilar, along with some other followers of the Modernist movement, continued to deliberate in the spirit of Progressivism during his stay in Sarajevo. The turning point was marked by the deep changes that took place on Croatia's political scene with the establishment of the Croatian Popular Progressive Party, which for tactical reasons that were linked to cooperation with Serbian politicians, neglected the discourse on Bosnia and Herzegovina, something that was unacceptable to Pilar because in that way support was given to Serbian nationalism. The concluding part of the article contains original contributions.

Europska »nova desnica« — marginalna politička misao ili ostvariv potencijal?

Domagoj Tomas,
Odjel za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera
u Osijeku, Osijek

Pregledni članak
(primljeno: 2. studenoga 2012.)
UDK 329.11(4)

U radu se daje pregled povijesnih okolnosti nastanka političke filozofije europske nove desnice, njezinih ishodišta i utemeljenja te razvoja kroz vrijeme. Definiira se njezin autoreferencijalni odnos spram nazivu nove desnice te je se kao takvu pozicionira u političkom spektru, kroz odklon u odnosu na stare tipove desnice te američku novu desnicu. Također, objašnjavaju se njezine temeljne ideje te ističu njezini vodeći nositelji, kao i institucije i časopisi koji su proizašli na temeljima nove desnice. Poseban se naglasak stavlja na ideje koje bi bile potencijalna prekretnica u načinu političkog djelovanja, s naglaskom na metapolitiku i kulturnu moć. Isto tako, prenose se dominantna stajališta i pogledi europske nove desnice spram ideje Europe te europskog udruživanja i asocijacija. Konačno, daju se zaključna razmatranja i gledišta te sinteza iznesenih činjenica, interpretacija i raščlambi u radu.

Ključne riječi: nova desnica, politika, Alain de Benoist, Europa, etnopluralizam, konzervativna revolucija

Kritička recepcija političke misli europske nove desnice u hrvatskom javnom prostoru

Prošlo je nešto više od 40 godina od pojave političke filozofije europske nove desnice na političkoj sceni, no smatram kako je kritička recepcija spomenute političke matrice u široj hrvatskoj javnosti, posebno domovinskoj, ostala poprilično štura. Osim djela Anđelka Milardovića (*Nova desnica*), očito napisanog prije demokratskih promjena u Hrvatskoj a objavljenog u njihov osvit 1990., te relativno svježeg i opsežnog djela Tomislava Sunića (*Europska nova desnica — korijeni, ideje, mislioci*), autora koji i sam često nastupa s idejno-svjetonazorskih pozicija nove desnice, objavljenog 2009., ne postoji suvremena, temeljita i nepristrana samostalna studija, odnosno stručna povijesnoznanstvena analiza nastanka, razvoja i utjecaja te političke platforme na cjelokupnu europsku političku scenu u drugoj polovici 20. st. Također, valja spomenuti nekoli-